

Bestuurlijk rapport

Toegankelijkheid van stemlokalen

Rekenkamer Amsterdam

10 oktober 2024

Bestuurlijk rapport

Toegankelijkheid van stemlokalen

Rekenkamer Amsterdam

10 oktober 2024

DEFINITIEF

Dit Bestuurlijk rapport is een document van de Rekenkamer Amsterdam en bevat de bevindingen van het onderzoek *Toegankelijkheid van stemlokalen*.

U kunt het digitale document raadplegen [op de projectpagina](#).

Inhoudsopgave

Begrippenlijst	6
Hoofdconclusie	8
Conclusies	10
1 Toegankelijkheid stemlocaties valt tegen, ondanks aandacht van de gemeente en van stembureauleden	10
1.1 Gemeente heeft aandacht voor toegankelijkheid en is kostenbewust	10
1.2 4 op de 5 'toegankelijke' stemlocaties in de praktijk niet-toegankelijk	10
1.3 Toegankelijkheid over de tijd verslechterd	11
1.4 Bijna 1 op de 7 stemgerechtigden woont meer dan 500 meter van een stemlocatie	11
1.5 Stembureauleden en voorzitters dragen bij aan toegankelijkheid	12
2 Werkwijze gemeente geeft onvoldoende inzicht in toegankelijkheid	12
2.1 Classificatie stemlokalen onduidelijk	12
2.2 Toegankelijkheid op verkiezingsdag zelf lijkt buiten beeld	13
3 Informatievoorziening over toegankelijkheid niet volledig en juist	13
3.1 Informatievoorziening aan de kiezer niet altijd consistent, volledig en juist	14
3.2 Informatievoorziening aan de raad tijdig, maar schiet ook tekort	14
4 De toegankelijkheid van stemlocaties beïnvloedt kansenongelijkheid	15
Aanbevelingen	16
5 Zorg voor een realistischer beeld, meer houvast en grotere zorgvuldigheid	16
5.1 Aanbeveling 1: creëer een realistischer beeld van toegankelijkheid	16
5.2 Aanbeveling 2: verbeter de toegankelijkheid van stemlocaties	17
5.3 Aanbeveling 3: geef betere informatie over toegankelijkheid	19

	Reactie college en nawoord rekenkamer	21
6	Bestuurlijke reactie	21
7	Nawoord rekenkamer	23
	Gedetailleerde onderzoeksbevindingen	24
8	Inleiding	24
8.1	Leeswijzer	24
8.2	Toelichting data en methoden	24
9	Keuze voor en afstand tot stemlocaties	27
9.1	Werkwijze gemeente rondom keuze voor en inrichting van stemlocaties	27
9.2	Kan de kiezer op maximaal vijfhonderd meter een stemlocatie vinden?	30
9.3	Deelconclusie keuze voor en afstand tot stemlocaties	34
10	Bereikbaarheid	35
10.1	Hoe is het gesteld met de route naar de buitendeur?	36
10.2	Hoe duidelijk is het stembureau aangegeven?	37
10.3	Hoe is het gesteld met de parkeergelegenheid?	38
10.4	Ervaringen van stembureauvoorzitters	39
10.5	Deelconclusie bereikbaarheid	40
11	Betreedbaarheid	40
11.1	Kan de kiezer in het stemgebouw komen?	42
11.2	Hoe is het gesteld met de route in de stemlocatie?	44
11.3	Ervaringen van stembureauvoorzitters	45
11.4	Deelconclusie betreedbaarheid	46
12	Bruikbaarheid	46
12.1	Kan de kiezer in de stemruimte komen?	48
12.2	Is de verkeersruimte in de stemruimte voldoende?	48
12.3	Hoe is het gesteld met de overige elementen in de stemruimte?	49
12.4	Ervaringen van stembureauvoorzitters	50
12.5	Deelconclusie bruikbaarheid	51

13	Hulp en aanpassingen door stembureauleden op verkiezingsdag	51
13.1	Hulp aan kiezers met een beperking	52
13.2	Aanpassingen door stembureauleden	53
13.3	Deelconclusie aanpassingen en hulp door stembureauleden	53
14	Overkoepelend beeld van toegankelijkheid	53
14.1	Toegankelijkheid volgens twee metingen	54
14.2	Verschillen tussen stadsdelen(-gebied)	55
14.3	Conclusie toegankelijkheid van stemlocaties	57
15	Verschillen over de tijd: vergelijking toegankelijkheid 2019-2024	58
15.1	Toegankelijkheid door de tijd heen iets verslechterd	58
15.2	Specifieke indicatoren	59
15.3	Conclusie toegankelijkheid over de tijd	60
16	Informatievoorziening aan kiezers	60
16.1	De website en de verkiezingskrant	61
16.2	Verschillen tussen website en verkiezingskrant	62
16.3	Verschillen tussen classificatie en praktijk	64
16.4	Conclusie informatievoorziening aan kiezers	64
17	Informatievoorziening aan de raad	64
17.1	Raadsinformatiebrieven	65
17.2	Conclusie informatievoorziening aan de gemeenteraad	66
	Onderzoeksverantwoording	67
	Bijlagen	68
	Bijlage 1 - Observaties van stembureaus	68
	Bijlage 2 - Uitkomsten van de enquête onder voorzitters	78
	Bijlage 3 - Uitkomsten van de vergelijking 2019-2024	84
	Eindnoten	86

Begrippenlijst

Begrip	Omschrijving
Toegankelijkheid	Toegankelijkheid is de eigenschap van de gemaakte omgeving (buitenruimten, producten, gebouwen en woningen), die maakt dat mensen – divers als ze zijn – er kunnen doen wat ze er volgens de bestemming moeten kunnen doen. (Bron: PBTconsult, september 2020)
Bereikbaarheid	Stemgerechtigden (met een lichamelijke beperking) kunnen zelfstandig en gelijkwaardig vanaf de openbare weg tot bij de buitendeur van de stemlocatie komen.
Betreedbaarheid	Stemgerechtigden (met een lichamelijke beperking) kunnen zelfstandig en gelijkwaardig vanaf de buitendeur tot bij de (deur van de) stemruimte komen.
Bruikbaarheid	Stemgerechtigden (met een lichamelijke beperking) kunnen in de stemruimte zelfstandig en gelijkwaardig hun stem uitbrengen.
Gelijkwaardig	Een ieder kan via dezelfde route en op dezelfde wijze de stemruimte bereiken en diens stem uitbrengen.
Zelfstandig	Een ieder kan zonder hulp de stemruimte bereiken en diens stem uitbrengen.
Stemlocatie	Het gebouw waar stemgerechtigden hun stem kunnen uitbrengen.
Stemlokaal	In de Kieswet gehanteerde term. De fysieke ruimte die namens burgemeester en wethouders is aangewezen om op verkiezingsdag een stembureau te vestigen.
Stembureau/ stemruimte	De fysieke ruimte binnen de stemlocatie waar de stemtafel en het stemhokje staan en stemgerechtigden hun stem kunnen uitbrengen. In de gemeente Amsterdam kunnen in één stemlocatie meerdere stembureaus/-ruimtes gevestigd zijn.
A-locatie	Door de gemeente Amsterdam gehanteerde classificatie voor stemlocaties die zijn aangemerkt als “voor een ieder toegankelijk”. Binnen de scope van dit onderzoek passen we deze omschrijving als volgt toe: toegankelijk voor mensen met een lichamelijke beperking.
B-locatie	Door de gemeente Amsterdam gehanteerde classificatie voor stemlocaties die zijn aangemerkt als “voor een ieder toegankelijk; wellicht met enige hulp”. Binnen de scope van dit onderzoek passen we deze omschrijving als volgt toe: toegankelijk voor mensen met een lichamelijke beperking, (wellicht) met enige hulp.
C-locatie	Door de gemeente Amsterdam gehanteerde classificatie voor stemlocaties die zijn aangemerkt als “niet voor een ieder toegankelijk”. Binnen de scope van dit onderzoek passen we deze omschrijving als volgt toe: niet toegankelijk voor mensen met een lichamelijke beperking.
GPA	Gehandicapten Parkeerplaats Algemeen.

Begrip	Omschrijving
'+ P'	Door de gemeente Amsterdam gehanteerde classificatie voor stemlocaties waar een GPA (Gehandicapten Parkeerplaats Algemeen) beschikbaar is.

Samenvatting

We onderzochten de toegankelijkheid van de Amsterdamse stemlocaties voor mensen met een lichamelijke beperking. Dat deden we tijdens de verkiezingen voor het Europees Parlement op 6 juni 2024. Ons onderzoek is af en staat vanaf vandaag online. Onze conclusie? De toegankelijkheid van stemlocaties valt in de praktijk tegen.

De gemeente Amsterdam besteedt aandacht aan toegankelijkheid wanneer ze stemlocaties kiest en inricht. Volgens de gemeente is vier op de vijf stemlocaties toegankelijk voor kiezers met een lichamelijke beperking. Op verkiezingsdag bezochten we een groot aantal stemlocaties om na te gaan of deze ook echt toegankelijk zijn. Dat deden we door te kijken of de stemlocaties voldeden aan landelijk geldende criteria voor toegankelijkheid.

Een op de vijf stemlocaties toegankelijk

Van de locaties die volgens de gemeente toegankelijk zijn, is ongeveer een op de vijf echt toegankelijk. We hebben locaties als toegankelijk beoordeeld wanneer ze voldoen aan de cruciale criteria die gelden voor toegankelijkheid. Stemlocaties voldoen gemiddeld aan veel cruciale en wenselijke criteria. Maar slechts een vijfde voldoet aan alle cruciale criteria. Dat betekent dat mensen met een lichamelijke beperking veel stemlocaties niet zelfstandig en gelijkwaardig kunnen gebruiken.

Een op de zeven kiezers moet ver reizen

Ook onderzochten we hoe ver kiezers moeten reizen naar een stemlocatie. De gemeente wil voor alle stemgerechtigden binnen vijfhonderd meter een stemlocatie hebben. Wij concluderen dat 13% van de stemgerechtigden meer dan vijfhonderd meter moet reizen tot de dichtstbijzijnde stemlocatie. Er zijn grote verschillen binnen de gemeente in deze afstanden. Kiezers moeten vooral ver reizen in de stadsdelen waar de opkomst vrij laag is en waar vrij veel mensen met een fysieke beperking wonen. Die stadsdelen zijn Nieuw-West en Zuidoost.

Informatievoorziening kan beter

Tot slot keken we naar de informatie die de gemeente gaf over de toegankelijkheid van stemlocaties. We zagen dat informatie in de verkiezingskrant en op de gemeentelijke website niet altijd hetzelfde was. Soms miste er informatie. Het college heeft de gemeenteraad wel op tijd informatie gegeven over de toegankelijkheid van stemlocaties. Maar de informatie over de afstanden tot stemlocaties was niet compleet. Tot slot heeft het college de kiezers en de raad geen goede informatie gegeven over het percentage van toegankelijke stemlocaties. Dat blijkt uit het verschil tussen de officiële cijfers en wat wij hebben gezien tijdens verkiezingsdag.

Ons advies aan het college

We raden het college allereerst aan om realistischer te zijn over wat toegankelijke stemlocaties zijn. Daarvoor moet het college duidelijk maken aan welke voorwaarden toegankelijke stemlocaties moeten voldoen en elke stemlocatie op dezelfde manier controleren. Ook adviseren we om de toegankelijkheid van stemlocaties te verbeteren. Daarvoor is het goed om te starten bij verbeteringen van de cruciale onderdelen van toegankelijkheid. En bij verbeteringen die vrij weinig tijd en geld kosten en/of verbeteringen die kanselijkheid vergroten. Ons laatste advies is om betere informatie te geven aan kiezers en raad. Informatie die klopt en die volledig en overal hetzelfde is.

De burgemeester en wethouders nemen onze aanbevelingen over. Zij geven ook aan hoe ze ons advies willen uitvoeren. In ons nawoord delen we twee punten om op te letten bij het uitvoeren van de eerste aanbeveling.

Hoofdconclusie

De centrale onderzoeksvraag luidt:

Zorgt de gemeente Amsterdam ervoor dat alle burgers met een lichamelijke beperking die mogen stemmen, ook kunnen stemmen?

Hoofdconclusie

De gemeente Amsterdam heeft aandacht voor toegankelijkheid in haar keuze voor en de inrichting van stemlocaties, de training van stembureauleden en de informatievoorziening rondom de verkiezingen. Volgens de gemeente is vier op de vijf stemlocaties toegankelijk voor kiezers met een lichamelijke beperking.

Bij de Europese verkiezingen van 6 juni 2024 hebben we een groot aantal stemlocaties bezocht om te toetsen in hoeverre deze ook echt toegankelijk zijn. Hierbij letten we op de bereikbaarheid van de locatie vanaf de openbare weg, de betreedbaarheid van de locatie en de bruikbaarheid van de stemruimte. Op basis van deze observaties concluderen we dat de toegankelijkheid van stemlocaties in de praktijk tegenvalt. Van de locaties die door de gemeente zijn aangemerkt als toegankelijk, is ongeveer een op de vijf daadwerkelijk toegankelijk. Stemlocaties voldoen gemiddeld aan veel van de criteria die gelden voor toegankelijkheid, maar slechts een vijfde voldoet aan alle cruciale criteria. Ten opzichte van ons vorige onderzoek in 2019 is de fysieke toegankelijkheid van stemlocaties iets verslechterd. Voor mensen met een lichamelijke beperking zijn veel stemlocaties dus niet zelfstandig en gelijkwaardig toegankelijk.

Als aanvullende vorm van toegankelijkheid hebben we ook onderzocht hoe ver kiezers moeten reizen naar een stemlocatie. De gemeente streeft ernaar om voor alle stemgerechtigden binnen vijfhonderd meter een stemlocatie te hebben. Wij concluderen dat 13% van de stemgerechtigden meer dan vijfhonderd meter moet reizen tot diens dichtstbijzijnde stemlocatie. Er zijn verder grote verschillen binnen de gemeente in deze afstanden. Juist waar de opkomst relatief laag is en waar relatief veel mensen met een fysieke beperking wonen – in Nieuw-West en Zuidoost – zijn de afstanden het grootst.

Ten slotte hebben we de informatievoorziening over de toegankelijkheid van stemlocaties geanalyseerd, zowel richting kiezers als richting de gemeenteraad. Voorafgaand aan de verkiezingen kunnen kiezers informatie vinden over de toegankelijkheid van stemlocaties, onder andere in de speciale verkiezingskrant en via de gemeentelijke website. De informatievoorziening aan de kiezer was niet altijd consistent of volledig. De gemeenteraad is tijdig geïnformeerd over de toegankelijkheid van stemlocaties, maar de informatie was niet volledig waar het gaat over de afstanden tot stemlocaties. Zowel kiezers als de raad zijn ten slotte niet juist geïnformeerd over het percentage toegankelijke stemlocaties, gezien het verschil tussen de officiële cijfers en onze observaties op verkiezingsdag.

Conclusies

1 Toegankelijkheid stemlocaties valt tegen, ondanks aandacht van de gemeente en van stembureauleden

De gemeente Amsterdam heeft aandacht voor toegankelijkheid in onder meer haar keuze voor en de inrichting van stemlocaties. In de praktijk valt de toegankelijkheid van stemlocaties tegen. Van de locaties die door de gemeente zijn aangemerkt als toegankelijk, voldoet ongeveer een op de vijf aan de cruciale criteria voor toegankelijkheid. Ten opzichte van ons vorige onderzoek in 2019 is de fysieke toegankelijkheid van stemlocaties iets verslechterd. Daarnaast woont ongeveer een op de zeven kiezers meer dan vijfhonderd meter van een stemlocatie.

1.1 Gemeente heeft aandacht voor toegankelijkheid en is kostenbewust

Het doel van de gemeente is om ervoor te zorgen dat alle mensen die willen stemmen, ook in hun buurt (binnen vijfhonderd meter) kunnen stemmen. De gemeente acht het niet mogelijk om strikt aan de Kieswet te voldoen door 100% van de stembureaus toegankelijk te laten zijn of te maken, en is daar ook transparant over. Wel heeft de gemeente er aandacht voor om in de buurt een toegankelijke stemlocatie te realiseren. Dat doet ze enerzijds door toegankelijke stemlocaties te selecteren en anderzijds door te zorgen voor (tijdelijke) voorzieningen die stemlocaties toegankelijk(er) maken.

De gemeente ervaart het vinden van voldoende en toegankelijke locaties als lastig, onder meer door gebrek aan geschikte en beschikbare locaties. Ook doen zich dilemma's voor in de selectie van locaties en bij de vraag of een locatie al dan niet toegankelijk gemaakt zal worden. Als de kosten voor dat laatste hoog zijn, weegt de gemeente mee of er al een andere toegankelijke stemlocatie in de buurt is. Bij de verkiezingen van 2024 gaf de gemeente circa € 19.000 uit voor het toegankelijk maken van stemlocaties.

Naast aandacht voor toegankelijkheid in de selectie en inrichting van stemlocaties, zien we aandacht in onder meer de informatievoorziening aan de gemeenteraad en kiezers, trainingen voor stembureauleden en specifieke initiatieven zoals het kunnen stemmen met een stemmal en audio-ondersteuning voor blinden en slechtzienden en het dovenstembureau.

De inspanningen van de gemeente resulteerden voor de verkiezingen voor het Europees Parlement in 2024 in 350 stemlocaties,ⁱ waarvan – volgens de eigen classificatie van de gemeente – zo'n 80% toegankelijk is voor een ieder, dus ook voor mensen met een lichamelijke beperking.

1.2 4 op de 5 'toegankelijke' stemlocaties in de praktijk niet-toegankelijk

Sinds het verschijnen van ons vorige onderzoek naar de [toegankelijkheid van stemlokalen](#), in 2019, heeft de gemeente onder meer twee coronaproof verkiezingen en een onverwachts ingelaste verkiezing georganiseerd. De primaire focus lag toen op het (veilig) doorgang laten vinden van de verkiezingen. Op 6 juni 2024 vonden geplande verkiezingen plaats. Onze conclusie tijdens deze verkiezingen is, net als in 2019, dat de toegankelijkheid van stemlocaties tegenvalt.

ⁱ Binnen deze 350 locaties heeft de gemeente 419 stembureaus gerealiseerd.

Van de stemlocaties die de gemeente bestempelt als toegankelijk, zijn er ongeveer vier op de vijf niet-toegankelijk voor mensen met een fysieke beperking. Deze conclusie is gebaseerd op de *cruciale voorwaarden* voor toegankelijkheid waaraan een stemlocatie moet voldoen.

Als we *alle voorwaarden* meenemen die in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties zijn opgesteldⁱ, ongeacht of die cruciaal zijn of wenselijk, dan voldoet de gemiddelde locatie aan ongeveer twee derde van die voorwaarden. Kortom, stemlocaties voldoen gemiddeld aan veel van de voorwaarden voor toegankelijkheid, maar slechts een kleine minderheid van de locaties – namelijk een op de vijf – voldoet aan alle cruciale voorwaarden.

De toegankelijkheid van stemlocaties valt uiteen in bereikbaarheid, betreedbaarheid en bruikbaarheid. Er zijn verschillen tussen deze dimensies. Zo voldoen stemlocaties gemiddeld aan meer voorwaarden rondom betreedbaarheid dan rondom de bereikbaarheid en bruikbaarheid. Tegelijkertijd zijn we op al deze dimensies obstakels tegengekomen (zie voorbeelden in paragraaf 2.2). Dat betekent dat tekortkomingen in toegankelijkheid niet toe te schrijven zijn aan één of enkele gebreken.

1.3 Toegankelijkheid over de tijd verslechterd

Ten opzichte van 2019 is er een verslechtering geweest in toegankelijkheid (bereikbaarheid, betreedbaarheid en bruikbaarheid). Deze verslechtering zien we terug in meerdere metingen en met meerdere methoden, en meestal is deze statistisch significant. Dit maakt het waarschijnlijk dat we deze daling kunnen generaliseren naar alle stemlocaties in de gemeente.

Het zijn specifiek de cruciale voorwaarden van toegankelijkheid die veelal achteruit zijn gegaan. Bij de wenselijke voorwaarden is gemiddeld gezien geen verandering tussen 2019 en 2024. Wat betreft de cruciale voorwaarden zijn het vooral de deuren – de buitendeur, eventuele tussendeuren en eventuele deuren van de stemruimte – waar vaker sprake is van beperkte toegankelijkheid.

1.4 Bijna 1 op de 7 stemgerechtigden woont meer dan 500 meter van een stemlocatie

Stemlocaties zijn niet evenredig verdeeld over de stad; in Nieuw-West en Zuidoost zijn relatief de minste locaties beschikbaar. De gemeente streeft ernaar om voor alle stemgerechtigden binnen vijfhonderd meter een stemlocatie te hebben. Uit onze analyse blijkt dat 13% van de stemgerechtigden meer dan vijfhonderd meter moet reizen tot diens dichtstbijzijnde stemlocatie. 21% moet meer dan vijfhonderd meter reizen tot de dichtstbijzijnde stemlocatie die door de gemeente als toegankelijk is aangemerkt.ⁱⁱ

In elk stadsdeel(/-gebied) komen afstanden van meer dan vijfhonderd meter voor, maar er zijn grote verschillen binnen de gemeente. Het percentage bewoners dat meer dan vijfhonderd meter moet afleggen ligt het laagst in Centrum (1%) en West (4%) en het hoogst in Nieuw-West (18%), Weesp (29%) en Zuidoost (30%).

Ten slotte zien we een negatief verband tussen de toegankelijkheid van de stemlocatie zelf, en de afstand die kiezers daarnaartoe moeten afleggen. In sommige stadsdelen is de stemlocatie

ⁱⁱ Uitgaande van onze conclusies over de toegankelijkheid van stemlocaties (zie paragraaf 1.2) zal het werkelijke percentage stemgerechtigden dat meer dan vijfhonderd meter moet reizen hoger liggen.

relatief goed toegankelijk maar relatief ver weg (onder andere in Zuidoost en Nieuw-West), terwijl in andere stadsdelen het tegenovergestelde geldt (onder andere in Centrum en West).

1.5 Stembureauleden en voorzitters dragen bij aan toegankelijkheid

Tijdens onze observaties in juni 2024 troffen we veel betrokken voorzitters en stembureauleden. Zij zijn er primair om het stemproces te begeleiden. Tegelijkertijd bieden stembureauleden vaak hulp. Ze doen dat aan kiezers met verschillende typen beperkingen en ze bieden hulp op verschillende gebieden. Zo dragen ze bij aan de toegankelijkheid van stemlocaties, ondanks dat dit niet primair hun taak is.

Waar uit onze observaties veel vormen van ontoegankelijkheid naar voren kwamen, waren de voorzitters van stembureaus juist positief over de toegankelijkheid. Zo was 91% van de voorzitters tevreden met de toegankelijkheid van hun stemlocatie.

We hebben geen definitieve verklaring voor dit contrast, maar we noemen hier twee mogelijkheden. De optimistische verklaring is dat de praktische gevolgen van ontoegankelijkheid mogelijk beperkt bleven op verkiezingsdag, omdat er niet veel mensen daadwerkelijk gehinderd werden door de obstakels die wij constateerden. Wellicht droeg hulp van anderen, inclusief voorzitters en stembureauleden, hieraan bij. De pessimistische verklaring is dat beperkte toegankelijkheid makkelijk verborgen kan blijven. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer mensen met een fysieke beperking hebben geleerd hoe zij zich moeten behelpen of wanneer zij – in het uiterste geval – ervoor kiezen om helemaal niet te gaan stemmen.ⁱⁱⁱ In het verlengde hiervan is het makkelijk om te onderschatten hoe hinderend een ontoegankelijke locatie kan zijn.

Ondanks hun tevredenheid signaleerden voorzitters wel obstakels (zie paragraaf 2.2). Ook hebben ze suggesties voor volgende verkiezingen, zoals betere bewegwijzering buiten en binnen, bredere deuren, betere drempeloverbruggingen en grotere stemhokjes waar ook rolstoelen anders dan handbediende rolstoelen in passen.

2 Werkwijze gemeente geeft onvoldoende inzicht in toegankelijkheid

Het is onduidelijk hoe en waarmee de gemeente voorafgaand aan de verkiezingen de classificatie van toegankelijkheid van stemlocaties bepaalt. Daarnaast wordt de toegankelijkheid van locaties beïnvloed door activiteiten die – logischerwijs – nog kort voor of op verkiezingsdag zelf plaatsvinden. De invloed van deze activiteiten op de toegankelijkheid van stemlocaties blijft buiten beeld.

2.1 Classificatie stemlokalen onduidelijk

De gemeente hanteert een eigen classificatie om de toegankelijkheid van stemlocaties aan te duiden. Volgens die classificatie is een groot deel van de 350 stemlocaties in 2024 voor een ieder toegankelijk (A-locaties), een deel is toegankelijk, eventueel met hulp (B-locaties) en een klein deel is niet voor een ieder toegankelijk (C-locaties).

ⁱⁱⁱ Dit laatste - het effect van fysieke toegankelijkheid op de opkomst - hebben we niet onderzocht. Er zijn echter wel andere studies die aanwijzingen vinden voor dit effect. Zie bijvoorbeeld Schur, L., Ameri, M. en Adya, M. (2017), Disability, Voter Turnout, and Polling Place Accessibility. *Social Science Quarterly*, 98(5): 1374-1390.

Het is niet duidelijk hoe de gemeente precies komt tot de eigen classificatie in A-, B- en C-locaties en welke criteria ze daarvoor hanteert. Dit maakt op voorhand lastig toetsbaar of toegankelijke locaties wel echt toegankelijk zijn en of de mate van toegankelijkheid voor elke locatie op dezelfde manier wordt bepaald.

Mogelijke gevolgen van deze onduidelijkheid zagen we terug bij de A-locaties, waar we obstakels observeerden die niet passen bij de geldende voorwaarden voor toegankelijke locaties. Deze obstakels zijn namelijk permanent in en om de locatie aanwezig en niet zonder meer op te lossen door een tijdelijke voorziening. Voorbeelden hiervan zijn te smalle buiten- en tussendeuren, te smalle doorgangen op de route buiten en binnen, en te lange of onjuist aangelegde vaste hoogteoverbruggingen.

2.2 Toegankelijkheid op verkiezingsdag zelf lijkt buiten beeld

In de classificatie en daarop gebaseerde informatievoorziening aan raad en kiezers gaat de gemeente uit van de situatie voorafgaand aan verkiezingsdag. Dat is logisch: er is immers nog geen verkiezingsdag geweest. Tegelijkertijd is de toegankelijkheid erg afhankelijk van activiteiten die de gemeente inzet of laat inzetten rondom verkiezingsdag zelf.

Activiteiten die de mate van toegankelijkheid op verkiezingsdag positief of negatief kunnen beïnvloeden, zijn onder meer:

- Het aanbrengen van tijdelijke voorzieningen op de dag voor de verkiezingen. We zagen onder meer hoogteverschillen en deurdrempels die niet (correct) waren overbrugd en roosters die niet (goed) waren afgedekt. Ook voorzitters rapporteerden hierover.
- Het inrichten van de locatie en stemruimte op verkiezingsdag. Zo troffen we niet goed leesbare bewegwijzering, vloerbescherming die niet goed was neergelegd en te hoog opgehangen kandidatenlijsten aan. Voorzitters rapporteerden over onduidelijke bewegwijzering en te krap ingerichte stemruimtes.
- Aanpassingen door stembureauleden gedurende verkiezingsdag. Om toegankelijkheid te bevorderen zetten zij deuren permanent open en haalden ze obstakels weg. Maar aan de andere kant maakte men soms de leesloep niet gebruiksklaar en koos men ervoor om de schrijflanken in de stemhokjes in de hoge stand te zetten.^{iv}

De mogelijke invloed van deze activiteiten op de toegankelijkheid van stemlocaties op verkiezingsdag zelf, lijkt buiten beeld. Stemlocaties worden door de gemeente op verkiezingsdag niet nagelopen aan de hand van de landelijke checklist.^v Of en hoe stemlocaties op verkiezingsdag door de gemeente op een andere manier worden nagekeken op toegankelijkheid, is ons niet bekend.

3 Informatievoorziening over toegankelijkheid niet volledig en juist

De informatievoorziening aan de kiezer over de toegankelijkheid van stemlocaties is niet altijd consistent, volledig of juist. De gemeenteraad is tijdig geïnformeerd over de toegankelijkheid van stemlocaties, maar niet volledig waar het gaat over de afstanden tot

^{iv} Het criterium is dat ten minste één stemhokje moet zijn uitgevoerd met een verlaagde schrijflank, zodat mensen in een rolstoel hier zelfstandig en gelijkwaardig kunnen stemmen.

^v Hiermee bedoelen we de checklist die is opgesteld in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Zie: PBTconsult, *Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus*, september 2020.

stemlocaties. De informatie over het aandeel toegankelijke stemlocaties klopt niet wanneer we uitgaan van de realiteit op verkiezingsdag.

3.1 Informatievoorziening aan de kiezer niet altijd consistent, volledig en juist

Kiezers kunnen in verschillende bronnen en op verschillende manieren informatie vinden over toegankelijkheid van stemlocaties. Wij keken naar de informatie hierover in de verkiezingskrant en op de website (<https://stembureaus.amsterdam.nl/map>). In deze bronnen is de informatievoorziening aan de kiezer over de toegankelijkheid van stemlocaties niet altijd consistent, volledig of juist.

De informatie is niet consistent, omdat we verschillen zien tussen de informatie die beschikbaar is in de verkiezingskrant en op de website. Zo is er bij ongeveer een op de acht stemlocaties tegenstrijdige informatie te vinden over de toegankelijkheid van de locatie.

Qua volledigheid zien we dat sommige informatie alleen beschikbaar is in de ene bron en niet in de andere. Er is ook informatie die in beide bronnen ontbreekt, zoals een uitleg van welke hulp nodig is bij locaties die zijn bestempeld als "toegankelijk, eventueel met hulp".

De juistheid van de informatie wordt beïnvloed door het gebrek aan consistentie. Daarnaast wordt de juistheid ondermijnd door de bevindingen van onze observaties op locatie. Dat wil zeggen, slechts een vijfde van de A-locaties – die in de informatievoorziening als toegankelijk zijn aangemerkt – zijn in de praktijk toegankelijk.

Deze gebreken in de informatievoorziening creëren onvoorspelbaarheid voor kiezers. Aan de ene kant kunnen kiezers met een fysieke beperking meer obstakels tegenkomen dan zij hadden verwacht op basis van de informatie die van tevoren beschikbaar was. Aan de andere kant is het van tevoren onduidelijk hoe groot de afwijkingen zijn tussen papier en praktijk, omdat we grote verschillen zien tussen locaties met dezelfde classificatie.

3.2 Informatievoorziening aan de raad tijdig, maar schiet ook tekort

De raad is tijdig geïnformeerd over de toegankelijkheid van de stemlocaties, aangezien dit voorafgaand aan de verkiezingen gebeurde. Dit vinden we een verbetering ten opzichte van de informatievoorziening over toegankelijkheid bij voorgaande verkiezingen. De burgemeester sluit in de informatievoorziening aan bij het 'pas toe of leg uit'-principe uit de Kieswet.

We zien twee tekortkomingen in de informatievoorziening aan de raad. Ten eerste is de raad geïnformeerd dat het niet haalbaar is om voor iedereen een stembureau binnen maximaal vijfhonderd meter te realiseren. Dit zou lastig zijn aan de randen en uithoeken van de stad. We waarderen de openheid hierover richting de raad. Tegelijkertijd vinden we deze informatie niet volledig. Wat precies wordt bedoeld met "randen en uithoeken" is uit de raadsbrieven niet goed op te maken. Uit onze analyse blijken deze 'randen' erg breed te zijn. We zien bovendien dat afstanden van meer dan vijfhonderd meter ook voorkomen in centrale stadsdelen. In totaal woont 13% van de stemgerechtigden verder dan vijfhonderd meter van een stemlocatie.

Ten tweede is de raad voorafgaand aan de verkiezingen juist geïnformeerd, uitgaande van de eigen classificatie van de gemeente. Maar uitgaande van de realiteit op verkiezingsdag had de raad geïnformeerd moeten worden dat het percentage van 'voor een ieder toegankelijke stemlocaties' veel lager ligt.

4 De toegankelijkheid van stemlocaties beïnvloedt kansenongelijkheid

De beperkte toegankelijkheid van stemlocaties schaadt de kansengelijkheid van kiezers met een lichamelijke beperking. Ook zien we mogelijke ruimtelijke ongelijkheid in kansen.

Onze bevindingen zijn in twee opzichten relevant voor kansengelijkheid, een kernwaarde van het college. Ten eerste betekenen onze bevindingen dat mensen met een fysieke beperking niet altijd gelijkwaardig en zelfstandig kunnen stemmen. Met andere woorden, zij hebben niet dezelfde kansen om deel te nemen aan het democratische proces als andere Amsterdammers. Dit is dus een inbreuk op kansengelijkheid.

Ten tweede is er een risico op ruimtelijke ongelijkheid in kansen. Dat wil zeggen dat kansengelijkheid in het stemproces wordt bepaald door waar je woont. Hier zien we een gemengd beeld. Aan de ene kant blijkt uit onze observaties dat de fysieke toegankelijkheid van stemlocaties relatief goed is in Nieuw-West, Noord en Zuidoost. Dit zijn ook de stadsdelen waar verhoudingsgewijs de meeste mensen met een fysieke beperking wonen. Aan de andere kant zijn Nieuw-West en Zuidoost ook de stadsdelen (samen met stadsgebied Weesp) waar mensen de grootste afstand moeten afleggen tot een stemlocatie. Dit laatste raakt ook mensen zonder fysieke beperking, en juist in deze stadsdelen van de gemeente ligt de opkomst bij verkiezingen relatief laag. Kortom, het is in zekere zin positief voor kansengelijkheid dat de fysieke toegankelijkheid van stemlocaties het best is in Nieuw-West, Noord en Zuidoost. Maar de afstanden die kiezers in verschillende delen van de gemeente moeten afleggen om te stemmen, zorgen juist voor ongelijkere kansen.^{vi}

^{vi} We hebben in dit onderzoek zelf niet onderzocht of de afstand tot de dichtstbijzijnde stemlocatie invloed heeft op de opkomst, maar er is wel wetenschappelijk onderzoek waar dit uit blijkt. Zie bijvoorbeeld Cantoni, E. (2020), A Precinct Too Far: Turnout and Voting Costs, *American Economic Journal: Applied Economics*, 12(1): 61-85, en Bhatti, Y. (2012), Distance and Voting: Evidence from Danish Municipalities, *Scandinavian Political Studies*, 35(2): 141-158.

Aanbevelingen

5 Zorg voor een realistischer beeld, meer houvast en grotere zorgvuldigheid

Het is lastig tot onmogelijk om alle stemlocaties volledig toegankelijk te laten zijn, zeker op de korte termijn. Dit komt deels door beperkte budgetten, tijd en capaciteit. Daarnaast gaan verschillende vormen van toegankelijkheid vaak ten koste van elkaar. Zo kan het streven om veel stemlocaties te realiseren – en dus nabijheid te verbeteren – leiden tot de keuze voor locaties die niet voor iedereen bereikbaar, betreedbaar of bruikbaar zijn.

Tegelijkertijd benadrukken we het belang van grotere toegankelijkheid. Dit is immers een voorwaarde voor gelijke kansen om aan het democratische proces deel te nemen. Bovendien heeft toegankelijkheid brede maatschappelijke baten. Veel ingrepen hebben namelijk blijvende voordelen, zowel voor toekomstige verkiezingen als voor het dagelijkse functioneren van de (veelal) openbare gebouwen die incidenteel dienen als stemlocatie.

Er is gelukkig veel ruimte om de praktijk dichterbij het ideaal te brengen. Zelfs met de bovengenoemde beperkingen kan de gemeente Amsterdam werken aan toegankelijker stemlocaties. Specifiek vraagt dit ons inziens om:

1. een realistischer beeld van (de mate van) toegankelijkheid;
2. het verbeteren van de toegankelijkheid van stemlocaties;
3. een vollediger en betrouwbaarder beeld van toegankelijkheid aan kiezers en de raad.

Deze aanbevelingen werken we hieronder uit. Daarbij maken we steeds onderscheid tussen wat de aanbeveling betekent voor de voorbereidende fase van de verkiezingen en voor de gang van zaken op verkiezingsdag zelf. We besteden meer aandacht aan de voorbereidende fase, omdat juist in een goede voorbereiding veel problemen of tekortkomingen op toegankelijkheid ondervangen kunnen worden.

5.1 Aanbeveling 1: creëer een realistischer beeld van toegankelijkheid

Om toegankelijkheid te kunnen verbeteren, zal de gemeente beter in beeld moeten krijgen wat de huidige situatie is. Dat vraagt om meer helderheid rondom de gebruikte classificatie en de gehanteerde richtlijn over afstand en het meer gedisciplineerd toepassen van de bestaande checklist.

Achterliggende bevindingen

- Vier op de vijf 'toegankelijke' stemlocaties zijn niet-toegankelijk, uitgaande van de cruciale voorwaarden voor toegankelijkheid.
- Toegankelijkheid is afgenomen in 2024 ten opzichte van 2019. Ook dit zit met name in de cruciale voorwaarden.
- Bijna een op de zeven stemgerechtigden woont meer dan vijfhonderd meter van een stemlocatie. In elk stadsdeel(/-gebied) komen afstanden van meer dan vijfhonderd meter voor, maar er zijn grote verschillen binnen de gemeente.

- Het is onduidelijk hoe en aan de hand van welke criteria de gemeente bepaalt of een stemlocatie toegankelijk of niet (zonder hulp) toegankelijk is.

De eerste voorwaarde voor betere toegankelijkheid is een beter beeld van de huidige situatie. Voor alle duidelijkheid: deze aanbeveling gaat over het beeld dat de gemeente heeft van toegankelijkheid. Bij aanbeveling 3 komen we terug op de informatievoorziening over toegankelijkheid richting kiezers en de gemeenteraad.

We raden aan om de volgende stappen te doorlopen voor het verkrijgen van een realistisch beeld van toegankelijkheid:

- Geef helder aan waar de huidige classificatie van stemlocaties op gebaseerd is. Stemlocaties worden momenteel ingedeeld in drie categorieën van toegankelijkheid, maar het is niet duidelijk waar deze classificatie op is gebaseerd en welke criteria eraan ten grondslag liggen. We raden de gemeente daarom aan om intern afspraken te maken over de criteria die worden gebruikt om locaties in te delen. In het geval deze criteria verschillen van de voorwaarden van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties vinden we het belangrijk om daarover helder te zijn (inclusief de gevolgen die dat mogelijk heeft voor kiezers met een lichamelijke beperking).
- Breid de intern beschikbare informatie over afstanden tot de dichtstbijzijnde stemlocatie uit. We raden aan vooraf niet alleen helder te maken waar in de stad stemgerechtigden verder moeten lopen dan de door de gemeente gehanteerde richtlijn, maar ook welk percentage van de stemgerechtigden in een bepaald gebied daardoor getroffen wordt. Dit stelt de gemeente beter in staat om te bepalen waar aanvullende stemlocaties het meest nodig zijn.
- Pas de checklist van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties toe. Deze checklist geeft uitgebreide en concrete handvatten om toegankelijkheid in kaart te brengen. De checklist kan worden vertaald in een codeerschema, zoals wij ook in het kader van dit onderzoek hebben gedaan.
- Ga elke stemlocatie op dezelfde manier na. Daarvoor is het codeerschema een handig hulpmiddel, waarmee steeds op dezelfde manier in beeld gebracht kan worden hoe locaties er momenteel voor staan en wat er moet worden aangepast. De uitkomst per stemlocatie zal ook vertaald moeten worden naar de gemeentelijke classificatie, zodat elke locatie in de juiste categorie wordt ingedeeld.

De bovenstaande stappen gaan over de fase voorafgaand aan de verkiezingen. Tegelijkertijd kunnen er vlak voor of op de verkiezingsdag nieuwe obstakels ontstaan. De checklist kan daarom – in versimpelde vorm – ook op verkiezingsdag worden gebruikt door stembureauleden. Zij zijn niet verantwoordelijk voor toegankelijkheid, maar zij bevinden zich wel in een positie om eventuele gebreken te constateren.

5.2 Aanbeveling 2: verbeter de toegankelijkheid van stemlocaties

We raden aan om te starten met verbeteringen die relatief weinig tijd en geld kosten, die zich richten op cruciale criteria van toegankelijkheid en die ook zorgen voor meer ruimtelijke gelijkheid in kansen. Verder vinden we het van belang dat de gemeente stembureauleden beter in staat stelt om tijdens verkiezingsdag eventuele problemen te kunnen constateren.

Achterliggende bevindingen

- Stemlocaties zijn onevenredig verdeeld over de gemeente. In Nieuw-West en Zuidoost zijn relatief de minste (toegankelijke) stemlocaties beschikbaar.
- Bijna een op de zeven stemgerechtigden woont op meer dan vijfhonderd meter van een stemlocatie en een op de vijf woont op meer dan vijfhonderd meter van een (volgens de gemeente) toegankelijke stemlocatie. Afstanden van meer dan vijfhonderd meter komen voor in alle stadsdelen en het stadsgebied, maar zijn het grootst in Weesp, Nieuw-West en Zuidoost.
- De fysieke toegankelijkheid van locaties is relatief goed in Noord, Nieuw-West en Zuidoost.
- Gemiddeld voldoen stemlocaties aan ongeveer twee derde van alle voorwaarden (wenselijk en cruciaal) voor toegankelijkheid. Het zijn veelal de cruciale voorwaarden waar locaties niet aan voldoen. De verslechtering die we over de tijd zien, zit ook vooral in de cruciale voorwaarden.
- Toegankelijkheid is erg afhankelijk van activiteiten die op of rondom verkiezingsdag gebeuren.
- Stembureamedewerkers lijken niet altijd goed op de hoogte zijn van toegankelijkheid en wat er waarom nodig is om hun stembureau op een bepaalde manier in te richten (met name de kieslijst, de leesloep en het schrijfblad).

Met een beter beeld van de huidige situatie is het mogelijk om de toegankelijkheid van stemlocaties te verbeteren. Zoals gezegd zijn we ons ervan bewust dat niet alle tekortkomingen van toegankelijkheid in één keer kunnen worden opgelost. Daarom raden we aan om te beginnen bij ingrepen met lage kosten en/of hoge opbrengsten (in de brede zin van het woord):

- Start met het aanpakken van het '*laaghangend fruit*'. Het gaat hier om de ingrepen die (relatief) weinig tijd en geld kosten, zoals het aanbrengen van (drempel)overbruggingen. Op veel plekken treft de gemeente al tijdelijke voorzieningen; volgens ons zou de inzet hiervan uitgebreid moeten worden.
- Start met de *cruciale onderdelen* van toegankelijkheid uit de checklist van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Dit zijn namelijk de belangrijkste onderdelen van fysieke toegankelijkheid, en er is hier ook veel ruimte voor verbetering. Voorbeelden van gebreken bij deze cruciale criteria zijn buitendeuren die zwaar opengaan en hoogteverschillen rondom en in de stemlocatie.
- Begin bij ingrepen die zorgen voor meer *ruimtelijke gelijkheid* in kansen. Naar aanleiding van onze bevindingen raden we specifiek aan om meer stemlocaties te realiseren in gebieden waar de opkomst laag is en waar veel mensen wonen die een fysieke beperking hebben. Dit is een lastige opgave, en er zijn logische redenen waarom stemlocaties ongelijk zijn verdeeld over de stad (zoals verschillen in bevolkingsdichtheid, maar ook dilemma's in het vinden van een stemlocatie). Tegelijkertijd zijn er hier mogelijkheden om ongelijk te investeren voor gelijke kansen. Dit kan bijvoorbeeld door in deze gebieden wederkerigheid te verkennen (zoals: de gemeente draagt bij aan het permanent verbeteren van de toegankelijkheid van een locatie en mag daarom bij elke verkiezing de locatie gebruiken als stemlocatie). En zelfs als nieuwe stemlocaties in deze gebieden niet volledig bereikbaar, betreedbaar of bruikbaar zijn, is het in brede zin positief voor toegankelijkheid om daar meer locaties te hebben.

Het is mogelijk dat er verbeteringen kunnen worden gemaakt die aan alle drie deze voorwaarden voldoen: makkelijke ingrepen aan cruciale criteria die zorgen voor meer ruimtelijke gelijkheid. Maar ook los van elkaar rechtvaardigen deze voorwaarden de moeite om toegankelijkheid te verbeteren. Daarbij vinden we het – zoals we eerder al stelden – van belang dat de gemeente het aanbrenge van verbeteringen en voorzieningen voor toegankelijkheid niet slechts als kostenpost benadert, maar juist ook de brede maatschappelijke baten meeweegt.

Net als bij aanbeveling 1, maken we ook hier een onderscheid tussen de fase vóór de verkiezingen en de verkiezingsdag zelf. De bovenstaande drie acties doelen vooral op de eerste fase. Ze zijn bedoeld om de mate van toegankelijkheid vooraf goed te regelen en zo weinig mogelijk afhankelijk te zijn van activiteiten op verkiezingsdag. Toch kan er op verkiezingsdag altijd iets gebeuren dat toegankelijkheid beïnvloedt. Dat vraagt om voortdurende alertheid op de mate van toegankelijkheid van een locatie en maakt dat we de eerste twee acties ook van belang achten om toe te passen tijdens verkiezingsdag.

Hierin kunnen medewerkers van Bureau Verkiezingen, maar ook stembureauleden, een signalerende en oplossende rol spelen. Op basis van onze observaties constateren we namelijk dat aanpassingen erg eenvoudig kunnen zijn, zoals het permanent openen van een deur of het verlagen van een schrijfbled in het stemhokje. Om dit mogelijk te maken, vinden we het van belang dat de gemeente stembureauleden beter in staat stelt om tijdens verkiezingsdag eventuele problemen te kunnen constateren. Goede instructie is hierbij belangrijk, bijvoorbeeld aan de hand van de versimpelde checklist die we hierboven omschreven. Ook hier benadrukken we dat stembureauleden niet verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor de mate van toegankelijkheid, en dat hun ingrepen niet afdoen aan de noodzaak om juist in de fase voor de verkiezingen aan toegankelijkheid te werken.

5.3 Aanbeveling 3: geef betere informatie over toegankelijkheid

We raden aan om betere informatie te geven over de toegankelijkheid van stemlocaties, richting kiezers en richting de gemeenteraad. Dat wil zeggen, informatie die juist, volledig en consistent is. Ook tijdens de verkiezingsdag kan de mate van toegankelijkheid per stemlocatie worden weergegeven.

Achterliggende bevindingen

- Van alle stemlocaties die door de gemeente als toegankelijk waren geclassificeerd en gecommuniceerd aan gemeenteraad en stemgerechtigden, was slechts een minderheid ook daadwerkelijk toegankelijk.
- De website en de verkiezingskrant bevatten tegenstrijdige informatie bij ongeveer een op de acht stemlocaties. Dit beïnvloedt ook de juistheid van de informatie.
- Sommige informatie is alleen beschikbaar in de ene bron en niet in de andere. Er is ook informatie die zowel in de verkiezingskrant als op de website ontbreekt, zoals een uitleg van welke hulp nodig is bij locaties die zijn gecategoriseerd als "toegankelijk, eventueel met hulp".
- In de informatievoorziening aan de raad is niet toegelicht waar in de gemeente stemgerechtigden verder moeten reizen dan vijfhonderd meter. Informatie over hoeveel stemgerechtigden dit betreft, ontbreekt.

Op basis van juiste en bruikbare informatie kunnen stemgerechtigden een weloverwogen keuze maken over de stemlocatie die ze willen en kunnen gebruiken. Raadsleden hebben goede en bruikbare informatie nodig om hun controlerende taak uit te voeren. Om de tekortkomingen die

we constateerden in de informatievoorziening aan stemgerechtigden en gemeenteraad op te lossen, raden we het volgende aan:

- Verbeter informatie over *het aantal toegankelijke stemlocaties*. De gemeente communiceert over toegankelijkheid op basis van een vooraf gemaakte inschatting. Het verdient aanbeveling om aan de raad in de eerstvolgende communicatie over de afgelopen verkiezingen het aandeel toegankelijke stemlocaties realistischer te presenteren op basis van dit onderzoek. Daarnaast zal – nadat de gemeente stappen heeft gezet op toegankelijkheid met aanbevelingen 1 en 2 als leidraad – het aandeel toegankelijke stemlocaties opnieuw berekend moeten worden. Hierover kan vervolgens op hoofdlijnen worden gecommuniceerd met de raad. Aan stemgerechtigden zal voorafgaand aan de volgende verkiezingen over het (nieuwe) beeld van toegankelijkheid per locatie gecommuniceerd moeten worden.
- Verbeter informatie over *afstanden en de classificatie van de stemlocaties*. Daarvoor denken we aan twee aanvullingen op de huidige informatievoorziening, in de fase vóór de verkiezingen. Ten eerste is nabijheid een belangrijke vorm van toegankelijkheid. Daarom zou zowel aan stemgerechtigden als aan de raad bekend gemaakt moeten worden waar wel en niet een stemlocatie binnen vijfhonderd meter te vinden is, en aan de raad hoeveel mensen meer dan vijfhonderd meter moeten afleggen. Ten tweede kan er aan stemgerechtigden meer informatie worden verstrekt over stemlocaties die geclassificeerd worden als "toegankelijk, eventueel met hulp" of "niet voor een ieder toegankelijk". Hierbij kan worden aangegeven voor welke groep kiezers deze locaties niet-toegankelijk zijn en, in het verlengde hiervan, waar de benodigde hulp uit bestaat.
- Verbeter *de informatie op de website en in de verkiezingskrant* en zorg dat er geen tegenstrijdigheden ontstaan. Hiervoor raden we de gemeente aan om zorgvuldiger te zijn in het samenstellen van de informatie op de website en in de verkiezingskrant. Voordat de informatie gepubliceerd wordt, lijkt het ons nuttig om beide bronnen naast elkaar te leggen – en naast de interne locatielijst van de gemeente – om verschillen en tegenstrijdigheden te voorkomen.

Ten slotte is informatievoorziening op de verkiezingsdag ook belangrijk. Zoals we hierboven aangaven, kunnen er op deze dag obstakels voor toegankelijkheid ontstaan én opgelost worden. We raden aan om deze informatie door te geven aan kiezers. De gemeente doet dit ook met de drukte, die gedurende de verkiezingsdag wordt bijgehouden door de stembureauvoorzitter en voor kiezers zichtbaar is via de gemeentelijke website. Hetzelfde kan worden gedaan met eenvoudige informatie over de toegankelijkheid van de stemlocatie.

Reactie college en nawoord rekenkamer

6 Bestuurlijke reactie

Op 7 oktober 2024 ontvingen wij de bestuurlijke reactie van het college op ons concept-bestuurlijk rapport. Hierna volgt de integrale tekst van deze bestuurlijke reactie. Desgewenst kunt u [hier](#) de originele brief met de bestuurlijke reactie van het college, en [hier](#) het bijbehorende actieplan vinden.

Geachte mevrouw Daalder,

Op 12 september jl. heeft u het college het concept bestuurlijk rapport *Toegankelijkheid van stemlokalen* toegestuurd met het verzoek een bestuurlijke reactie hierop te geven. Het college heeft kennisgenomen van de conclusies en aanbevelingen in uw rapport en voldoet met deze brief aan uw verzoek.

Allereerst wil het college u danken voor het werk dat u heeft verzet. Toegankelijkheid in het algemeen, en die van stemlokalen in het bijzonder is een belangrijk onderwerp. Het college vindt het van groot belang dat alle stemgerechtigden in Amsterdam en Weesp ongehinderd hun stem uit kunnen brengen. Mede door de vele verkiezingen die we afgelopen jaren organiseerden, heeft de toegankelijkheid van de stembureaus onvoldoende aandacht gekregen. Uit uw rapport blijkt dat er veel mis gaat met de duidelijkheid rondom de classificatie van stemlokalen en de communicatie hierover deze classificatie. Daar kan en gaat het college snel mee aan de slag.

Het college waardeert het begrip van de Rekenkamer voor de spagaat bij het realiseren van stemlocaties. Aan de ene kant de wens om een fijnmazig netwerk van stemlocaties aan te bieden, waarbij we een loopafstand van 500 meter nastreven. En aan de andere kant de realiteit dat de eisen van het Ministerie van BZK niet bij alle (potentiële) locaties gerealiseerd kunnen worden. Het college neemt alle aanbevelingen van de Rekenkamer over. Zij geven concrete aanknopingspunten voor het verbeteren van de toegankelijkheid van stemlokalen in Amsterdam en de communicatie hierover.

De aanbevelingen in uw rapport heeft het college gelijk in een Plan van aanpak vervat (zie bijlage). Om de uitvoering van het Plan van aanpak in goede banen te leiden, stelt het college een projectleider aan die ervoor zal zorgen dat het gereed is voor de eerstvolgende geplande verkiezingen. Dat zijn de gemeenteraadverkiezingen in maart 2026.

Hieronder leest u hoe het college de aanbevelingen gaat uitvoeren (in de bijlage met tijdsplanning):

Aanbeveling 1: creëer een realistischer beeld van toegankelijkheid

Het college is het met de Rekenkamer eens dat we een correct beeld moeten schetsen van de toegankelijkheid van stemlokalen. Ook wanneer de boodschap minder fraai is, moet dit medegedeeld worden. In eerste instantie aan de raad, bij de voorbereidingen op de verkiezingen, zodat er duidelijkheid is over zowel de toegankelijkheid van de stemlocaties, als de loopafstand daarheen. Om deze aanbeveling handen en voeten te geven gaat het college met de volgende punten aan de slag:

- Het college begint met een grote nulmeting door zelf polshoogte te nemen bij alle stemlocaties. Alle (ca 350) stemlocaties uit het bestand worden nagelopen aan de hand

van de 8 cruciale indicatoren van toegankelijkheid van het Ministerie van BZK. Daarna kijkt het college naar de mogelijkheden om de toegankelijkheid conform de richtlijnen aan te passen. Het college nodigt mensen van belangenorganisaties zoals Ongehinderd en Cliëntenbelang uit om aanwezig te zijn bij deze nulmeting en adviezen te geven. Alleen op deze manier krijgt het college een correct en compleet beeld van de feitelijke situatie op de stemlocaties. Hierbij merkt het college op dat deze inventarisatie vooral betrekking heeft op de bouwkundige eisen van het Ministerie. Tijdelijke maatregelen die op de dag van de verkiezingen zelf genomen moeten worden, vallen hier buiten.

- Om de loopafstand te bepalen maakt het college gebruik van het geografische datamodel, ontworpen door de afdeling Onderzoek & Statistiek van de gemeente Amsterdam. In dit model staan alle potentiële stemlocaties en wordt met cirkels en kleuren de loopafstand in beeld gebracht. Het college verwerkt de resultaten van de hierboven genoemde inventarisatie (nulmeting) in deze kaart, zodat een helder beeld ontstaat van de loopafstanden naar locaties die toegankelijk zijn, conform de richtlijnen van het Ministerie van BZK.

Aanbeveling 2: verbeter de toegankelijkheid van stemlocaties

Het college omarmt de insteek van de Rekenkamer om bij het implementeren van de richtlijnen van het Ministerie van BZK, in eerste instantie te focussen op het zogenaamde laaghangend fruit. Het college richt zich in eerste instantie op de uitvoering van die ingrepen die relatief makkelijk zijn (in tijd en geld), op de cruciale indicatoren, en de situatie in stadsdelen waar het opkomstpercentage lager ligt.

Aan de hand van de inventarisatie van de toegankelijkheid van de stemlocaties krijgt het college inzicht in welke (bouwkundige) aanpassingen verricht moeten worden om te voldoen aan de richtlijnen van het Ministerie van BZK. Hierna maakt het college een inschatting van tijd en kosten. Conform het advies van de Rekenkamer, krijgen die stadsdelen waar de opkomst traditioneel laag is (Noord, Nieuw-West en Zuidoost), voorrang in de planning.

Om ervoor te zorgen dat op de dag van de verkiezing zelf, de tijdelijke maatregelen toegepast worden, zet het college in op verbreding van het takenpakket van de wijkambtenaren die de stemlocaties op de dag van de verkiezingen bezoeken. Ook zal in de training voor (vice)voorzitters van de stembureaus meer aandacht worden besteed aan het opvolgen van de instructies voor toegankelijkheid (zoals drempeloverbruggingen, batterij in leesloop, hoogte kandidatenlijst en werkblad en het signaleren en oplossen van de toegankelijkheids-problemen op de verkiezingsdag zelf).

Aanbeveling 3: geef betere informatie over toegankelijkheid

Het college is het met de Rekenkamer eens waar in het rapport gesproken wordt over de informatievoorziening over toegankelijkheid. Het staat buiten kijf dat deze informatie juist, volledig en consistent moet zijn en het is teleurstellend te lezen dat dit niet op orde is. In de evaluatie van de verkiezingen van het Europees Parlement besteedt het college al aandacht aan de discrepantie tussen wat aan de raad is gecommuniceerd en de resultaten uit uw onderzoek. Nadat de informatie uit de inventarisatie naar de toegankelijkheid van de stemlocaties is gecombineerd met de locatiekaart van Onderzoek & Statistiek kan het college zowel de kiesgerechtigden als de raad uitgebreider en nauwkeuriger informeren over de loopafstand naar (zelfstandig toegankelijk en niet zelfstandig toegankelijke) stemlocaties. Ook zal het college in de informatievoorziening naar de raad extra aandacht besteden aan de situatie in de stadsdelen met een lager opkomstpercentage.

Nogmaals dankt het college de Rekenkamer voor het onderzoek naar de toegankelijkheid van stemlokalen. Het Plan van aanpak is voor de eerstvolgende geplande verkiezingen in maart 2026 afgerond, ervan uitgaande dat er geen tussentijdse verkiezingen komen. Het college informeert de raad over de vorderingen vóór het zomerreces 2025 en in aanloop naar de verkiezingen van maart 2026. In de evaluatie van de gemeenteraadsverkiezingen

zal het college uitgebreid reflecteren op toegankelijkheid van en loopafstand naar stembureaus.

Het college hoopt u hiermee voldoende te hebben geïnformeerd.

Hoogachtend,

Namens het college van burgemeester en wethouders van de gemeente Amsterdam,

Femke Halsema

Burgemeester

7 Nawoord rekenkamer

We danken het college van burgemeester en wethouders voor zijn positieve en constructieve reactie en zijn bereidheid om direct aan de slag te gaan met het verbeteren van de toegankelijkheid van stemlocaties. Het college heeft kennisgenomen van de conclusies en neemt alle drie de aanbevelingen over. We zijn positief over het gedetailleerde plan van aanpak dat het college heeft opgesteld om de aanbevelingen uit te voeren. Bovendien waarderen we het dat het college ernaar streeft om de uitvoering gereed te hebben voor de eerstvolgende geplande verkiezingen in maart 2026.

De reactie van het college geeft ons aanleiding om voor twee onderdelen van onze eerste aanbeveling extra aandacht te vragen.

Bij onze eerste aanbeveling *Creëer een realistischer beeld van toegankelijkheid* hebben we aangegeven dat het college als eerste stap helderheid zal moeten geven over de classificatie en de criteria die de gemeente hanteert om stemlocaties toe te kennen aan een bepaalde categorie. In de reactie zien we niet terug dat het college deze helderheid gaat geven; het college lijkt direct over te gaan tot actie door middel van een nulmeting waarbinnen alle stemlocaties gecheckt worden. We willen hier nogmaals het belang van deze eerste stap benadrukken. Wanneer het college op voorhand de classificatie en criteria helder heeft, zorgt dat voor een meer consistente, betrouwbare en efficiënte beoordeling van stemlocaties.

Een tweede punt van aandacht gaat over de focus van de nulmeting die het college wil uitvoeren naar aanleiding van aanbeveling 1. Het college wil zich richten op de acht cruciale criteria voor toegankelijkheid en daarbinnen op de bouwkundige vereisten. Dat gaat bijvoorbeeld over de hoogte van drempels, de breedte van deuren en doorgangen en permanente hellingbanen. Tijdelijke maatregelen, zoals drempeloverbruggingen, afdekking van roosters en tijdelijke hellingbanen, vallen hierdoor buiten de scope van de nulmeting.

We benadrukken dat ook deze tijdelijke maatregelen heel bepalend zijn voor het realiseren van toegankelijke stemlocaties. Hetzelfde geldt voor de wenselijke indicatoren, zoals goed vastgeplakte vloerbescherming en de afwezigheid van matten. We raden het college daarom aan om bij de nulmeting op zijn minst goed vast te leggen welke tijdelijke maatregelen per locatie genomen moeten worden en ook of er per locatie andersoortige (wenselijke) aandachtspunten zijn waarvoor op verkiezingsdag extra alertheid vereist is. Het in kaart brengen hiervan kost niet veel extra inspanning tijdens het checken van de locaties, maar levert potentieel veel op voor kiezers met een lichamelijke beperking.

Gedetailleerde onderzoeksbevindingen

8 Inleiding

8.1 Leeswijzer

De centrale vraag in dit onderzoek luidt:

Zorgt de gemeente Amsterdam ervoor dat alle burgers met een lichamelijke beperking die mogen stemmen, ook kunnen stemmen?

Deze vraag zullen we beantwoorden aan de hand van de volgende deelvragen:

1. In hoeverre zijn alle stemlokalen in Amsterdam toegankelijk voor mensen met een lichamelijke beperking?
2. Is de informatievoorziening over toegankelijkheid van stemlokalen die de gemeente Amsterdam verspreidt op de website² en in de Verkiezingskrant consistent, volledig en juist?
3. In hoeverre is de gemeenteraad voorafgaand aan de verkiezingen volledig en juist geïnformeerd over de mate van toegankelijkheid van stemlokalen?

Voor de navolgbaarheid van onze onderzoeksbevindingen geven we allereerst een korte inleiding op het onderzoek en onze aanpak (hoofdstuk 8). Vervolgens beantwoorden we de deelvragen, waarbij deelvraag 1 de meeste ruimte inneemt. Hierbij nemen we de 'reis' die de kiezer aflegt in het uitbrengen van diens stem als leidraad. We beginnen bij de keuze van een stemlocatie en de afstand die kiezers daarnaartoe moeten afleggen (hoofdstuk 9). Vervolgens geven we inzicht in verschillende dimensies van toegankelijkheid: bereikbaarheid (hoofdstuk 10), betreedbaarheid (hoofdstuk 11) en bruikbaarheid (hoofdstuk 12) van de stemlokalen. In hoofdstuk 13 schetsen we de hulp die op verkiezingsdag door stembureauleden werd geboden en aanpassingen die zij deden aan hun stembureau. Op een globaal niveau geven we in hoofdstuk 14 een overkoepelend beeld van de toegankelijkheid van stemlokalen, en in hoofdstuk 15 onderzoeken we hoe deze toegankelijkheid is veranderd in 2024 ten opzichte van 2019. Ten slotte geven we in hoofdstuk 16 antwoord op deelvraag 2 door de informatievoorziening aan kiezers te beoordelen en beantwoorden we in hoofdstuk 17 deelvraag 3 over de informatievoorziening aan de raad.

8.2 Toelichting data en methoden

In de volgende paragrafen geven we kort weer hoe we onze verschillende manieren van dataverzameling hebben vormgegeven en uitgevoerd. We lichten onze data en methoden verder toe in de loop van de volgende hoofdstukken.

8.2.1 Observaties

Onze voornaamste bron zijn observaties van stemlocaties. Deze observaties hebben wij (achttien medewerkers van de rekenkamer Amsterdam) uitgevoerd op de verkiezingsdag, donderdag 6 juni 2024. We gebruikten een checklist om de toegankelijkheid in beeld te brengen. Tijdens onze observaties werden we ondersteund door een medewerker van Cliëntenbelang Amsterdam die optrad als vraagbaak.

Steekproef

Omdat wij niet alle aangekondigde 420 stembureaus (of 350 stemlocaties^{vii}) in de gemeente Amsterdam konden observeren, trokken we een steekproef. Deze steekproef is gebaseerd op twee voorwaarden. Ten eerste zijn er 36 stembureaus die we voor ons onderzoek in 2019 hebben geobserveerd en die in 2024 weer werden gebruikt als stembureau. Dit zijn allemaal stembureaus in de stad Amsterdam.^{viii} Deze 36 bureaus hebben wij ook in 2024 bezocht om een vergelijking tussen de twee jaren te kunnen maken.

Van deze 36 stembureaus hebben 22 de toegankelijkheidsclassificatie A gekregen in 2024. Dit betekent dat zij volgens de gemeente voor eenieder toegankelijk zijn, dus ook voor mensen met een fysieke beperking. De overige 14 kregen van de gemeente de classificatie B (toegankelijk met hulp) of C (niet toegankelijk voor mensen met een beperking). Deze classificatie wordt verder toegelicht in hoofdstuk 9.

Ten tweede vulden we de steekproef aan met een gestratificeerde steekproef van 107 stembureaus, waarbij de stadsdelen en het stadsgebied Weesp werden gebruikt als strata.^{ix} Dat wil zeggen: binnen elk stadsdeel(/-gebied) is een gerandomiseerde steekproef getrokken. Zo konden we garanderen dat de verdeling van de stembureaus over de gemeente in onze steekproef ongeveer hetzelfde was als de verdeling van alle stembureaus over de gemeente. Voor het tweede deel van de steekproef hebben we alleen stembureaus met de classificatie A geselecteerd.

In totaal hebben we dus 143 stembureaus geselecteerd en bezocht, waarvan 129 stembureaus met een A-classificatie. Geen van de stembureaus in onze steekproef deelt een stemlocatie met een ander stembureau in de steekproef (i.e. elk bezocht stembureau ligt op een andere stemlocatie).

In de meeste analyses – die van hoofdstukken 10 tot en met 14 – baseren we ons alleen op de stembureaus met classificatie A. Het gaat hier dus om de 22 A-stembureaus uit de steekproef van 2019 + de 107 aanvullende A-stembureaus = 129 stembureaus. Bij de vergelijking van 2019 en 2024 (hoofdstuk 15) gebruiken we voornamelijk de 36 stembureaus die hetzelfde waren in beide jaren. Dit betekent, voor alle duidelijkheid, dat er deels overlap is tussen de twee analyses: de 22 A-stembureaus die we ook onderzochten in 2019 komen in beide terug.

In bijlage 1 tabel B1.1 staat de verdeling van stadsdelen onder alle stembureaus en in onze steekproef. In dit geval kijken we specifiek naar de A-stembureaus die de hoofdmoot van onze analyse vormen. De verdelingen zijn vrijwel hetzelfde, in lijn met het doel van onze steekproef.^x In Weesp bezochten we wat meer stembureaus, waardoor we in absolute zin in elk stadsdeel/-gebied minimaal elf stembureaus hebben geobserveerd. Het gevolg hiervan is dat Weesp iets oververtegenwoordigd is in de steekproef.

Meting van toegankelijkheid

Omdat de Kieswet ten aanzien van 100% toegankelijkheid betrekking heeft op mensen met een

^{vii} Er zijn meer stembureaus dan stemlocaties, omdat sommige stemlocaties meerdere stembureaus huisvestten (zie begrippenlijst). Onze steekproef is getrokken onder stembureaus.

^{viii} Omdat Weesp in 2019 nog geen deel uitmaakte van de gemeente Amsterdam, hebben wij Weesp destijds niet in het onderzoek meegenomen.

^{ix} Een stratum is een homogene deelpopulatie of subgroep op basis van bepaalde kenmerken, in dit geval het stadsdeel(/-gebied) waar een stembureau zich bevindt.

^x In de analyses gebruikten we aanvankelijk poststratificatie-gewichten om de verdelingen helemaal hetzelfde te maken. Omdat deze gewichten echter geen betekenisvolle invloed hadden op onze bevindingen, laten wij deze weg in het belang van eenvoud. Hetzelfde geldt voor de analyse van de enquête onder (plaatsvervangend) voorzitters die in paragraaf 8.2.2 wordt toegelicht.

lichamelijke beperking, zullen wij het onderzoek beperken tot deze groep (inclusief visuele beperking).

Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (hierna: BZK) heeft het bureau PBTconsult BV opdracht gegeven om integrale criteria op te stellen voor de toegankelijkheid van stemlokalen.³ Het document bevat een groot aantal voorschriften die in detail uitwerken hoe stemlokalen volledig toegankelijk kunnen worden gemaakt voor mensen met een lichamelijke beperking. Ook wordt beschreven hoe aan de hand van deze voorschriften de toegankelijkheid beoordeeld kan worden en wordt een checklist gepresenteerd (hierna: de PBT-checklist). De toegankelijkheid voor de stemmer wordt beoordeeld vanuit drie dimensies: de bereikbaarheid en de betreedbaarheid van de stemlocatie en de bruikbaarheid van de stemruimte. De checklist is gericht op volledige toegankelijkheid en houdt daarom geen rekening met de diversiteit en gradaties in lichamelijke beperkingen. In het verlengde daarvan doen wij dat ook niet.

Deze drie dimensies en de onderliggende toetspunten hebben wij overgenomen in onze checklist.^{xi} Elke dimensie meten we aan de hand van zes verschillende indicatoren, die per hoofdstuk zullen worden toegelicht. Deze indicatoren zijn opgebouwd vanuit de toetspunten die deel uitmaken van de PBT-checklist.

We meten toegankelijkheid op twee manieren. Bij de eerste manier gaan we ervan uit dat toegankelijkheid *gradaties* kan hebben. Dat wil zeggen, hoe meer obstakels er zijn om te stemmen, hoe ontoegankelijker het hele proces is. Hier kunnen we een beeld van krijgen door het aantal indicatoren te meten waar locaties aan voldoen. Dit kunnen we doen voor bereikbaarheid (van 0 tot en met alle 6), betreedbaarheid (0 tot en met 6), bruikbaarheid (0 tot en met 6) of voor toegankelijkheid als geheel (door alle drie dimensies bij elkaar op te tellen, dus van tot en met 18).

De tweede meting is *dichotoom*. Dat wil zeggen dat toegankelijkheid slechts twee uitkomsten kan hebben, namelijk 'wel toegankelijk' of 'niet toegankelijk'. Hierbij is het idee dat één obstakel al voldoende is om een locatie ontoegankelijk te maken voor mensen met een beperking. Bij deze meting beperken we ons tot een selectie van alle indicatoren, acht in totaal, die in de PBT-checklist als *cruciaal* worden beschouwd. Alleen als een stemlocatie aan alle acht cruciale criteria voldoet, bestempelen we het als toegankelijk. Als er minstens één cruciaal criterium niet voldoet, is de stemlocatie ontoegankelijk.

De details van de indicatoren worden in de volgende hoofdstukken gepresenteerd. We benadrukken hier de meer basale logica: toegankelijkheid kan worden gemeten op een graduele (meer of minder) of dichotome (wel of niet) manier. Beide illustreren belangrijke aspecten van het concept toegankelijkheid en daarom passen we beide toe in onze analyse.

De gedetailleerde uitkomsten van de observaties zijn te vinden in bijlage 1.

8.2.2 Enquête

Als aanvullende bron hebben wij een online enquête gehouden onder de voorzitters en plaatsvervangend (plv.) voorzitters van de stembureaus. Daarin hebben we hen gevraagd naar hun ervaringen met de toegankelijkheid van hun stembureau. De enquête, inclusief begeleidende mail, is door de gemeente Amsterdam verstuurd. Dat gebeurde op maandag 10 juni 2024, enkele dagen na de verkiezingen. In totaal ontvingen 836 (plv.) voorzitters een uitnodiging om de enquête in te vullen. 322 van hen (39%) hebben de gehele enquête ingevuld.

^{xi} In 2019 gebruikten we ook de op dat moment meest recente PBT-checklist. Dit was een andere dan de checklist die we in 2024 gebruikten, omdat de PBT-checklist in 2020 is herzien.

Onze oorspronkelijke bedoeling was dat alleen voorzitters uitgenodigd zouden worden voor de enquête. Na het versturen van de uitnodigingen bleek dat ook plv. voorzitters deze hadden ontvangen. Omdat de enquête geen vragen had over de naam of het nummer van het stembureau – in het kader van anonimiteit – weten we niet of de vragenlijst per stembureau nul, één of twee keer is ingevuld.

We kunnen niet uitsluiten dat onze steekproef vertekend is door selectieve non-respons (of dubbel-respons). Tegelijkertijd lijkt dit ons onwaarschijnlijk, ook weer gebaseerd op de stadsdelen waar de (plv.) voorzitters actief waren.^{xii} Bijlage 2, tabel B2.1 laat zien dat de respondenten proportioneel verdeeld zijn over de stad. Op basis hiervan concluderen we dat er geen aanwijzing is voor selectieve non-respons.

De bevindingen van de enquête worden gepresenteerd in de loop van hoofdstukken 10 tot en met 12. Hoofdstuk 13 is volledig gebaseerd op de enquête. Bijlage 2 bevat de uitkomsten van de enquête samengevat in tabellen.

8.2.3 Overige bronnen

Naast de observaties en de enquête gebruiken we een aantal aanvullende bronnen. Eén hiervan is openbare geografische informatie over het aantal kiezers per postcode en de coördinaten van alle postcodes in de gemeente Amsterdam. Daarmee hebben we de afstanden berekend die kiezers moeten afleggen van hun woning tot de dichtstbijzijnde stemlocatie. Deze afstand zien wij ook als een vorm van toegankelijkheid, die voor kiezers aan het begin van hun 'kiesreis' komt.^{xiii} Om deze reden bespreken we de afstand in hoofdstuk 9, waar ook meer details over de analyse worden gepresenteerd.

Daarnaast hielden we twee interviews: één met de ambtelijke organisatie betrokken bij de organisatie van de verkiezingen en één met Cliëntenbelang Amsterdam. Voor het beoordelen van de informatievoorziening aan kiezers en de gemeenteraad bestudeerden we de website van de gemeente, de verkiezingskrant en raadsinformatiebrieven.

9 Keuze voor en afstand tot stemlocaties

De gemeente wil dat voor iedere kiezer op loopafstand een stembureau beschikbaar is.⁴ Dit geldt dus ook voor kiezers met een lichamelijke beperking. In dit hoofdstuk bekijken we in paragraaf 9.1 hoe de gemeente ervoor probeert te zorgen dat (toegankelijke) stemlocaties beschikbaar zijn. Vervolgens gaan we in paragraaf 9.2 na in hoeverre stemlocaties al dan niet op loopafstand liggen.

9.1 Werkwijze gemeente rondom keuze voor en inrichting van stemlocaties

De gemeente Amsterdam vindt dat iedere Amsterdammer diens democratisch recht moet kunnen uitoefenen en daarom moet iedere kiezer, met of zonder beperking, in staat worden gesteld om zelfstandig diens stem uit te brengen. De gemeente probeert daarom alle stemlocaties toegankelijk te maken voor alle kiezers.⁵ De afgelopen jaren ziet Cliëntenbelang

^{xii} Dit is de enige vraag in de enquête die we kunnen koppelen aan alle stembureaus.

^{xiii} De afstand tot het stembureau kan worden gezien als een onderdeel van bereikbaarheid. In navolging van het ministerie van BZK passen wij bereikbaarheid echter alleen toe op de directe omgeving van het stembureau. Zodanig behandelen we de afstand als een andere vorm van toegankelijkheid.

Amsterdam (hierna: CBA) meer aandacht bij de gemeente Amsterdam voor toegankelijkheid van de verkiezingen (en toegankelijkheid in zijn algemeenheid). De ratificatie van het VN-verdrag Handicap heeft daarbij geholpen en ook de inspanningen van de coördinator Toegankelijkheid van de gemeente.⁶

Toegankelijke stemlocaties vinden is lastig

De gemeente streeft naar het voldoen aan de Kieswet. Tegelijkertijd geeft de gemeente aan dat het in een stad als Amsterdam, waar veel stemlocaties zijn, niet mogelijk is 100% van de stembureaus toegankelijk te laten zijn of te maken. De gemeente noemt een aantal redenen waardoor het lastig is om toegankelijke locaties te vinden:⁷

- Oude gebouwen (monumentaal of niet) zijn vaak niet voldoende toegankelijk. Daarvan zijn er veel in (bepaalde gebieden van) de stad.
- Stedenbouwkundig is Amsterdam ingericht met hoogteverschillen in, bij en rondom de gebouwen. Dit maakt locaties minder toegankelijk.
- Nieuwbouw wordt gebouwd als 'oud-Amsterdam', bijvoorbeeld met een aantal treden tot aan de toegangsdeur. Dat maakt locaties minder toegankelijk.
- Er is een duidelijk verschil tussen de verkiezingen vóór en na de coronapandemie. Vóór de pandemie waren veel buurthuizen, verpleeghuizen en scholen ook stemlocaties. Tijdens de pandemie kon dit niet. De ambtelijke organisatie merkt dat de stembureaus ook nu – na de coronapandemie – niet meer overal welkom zijn op deze locaties. Hierdoor is er een kleinere poule van stemlocaties die vanuit hun eigenlijke functie vaak goed toegankelijk zijn.
- Voor de gemeentelijke afdeling met gebouwen in eigen beheer wordt het steeds lastiger deze ter beschikking te stellen. De afdeling geeft aan dat deze plekken – die vaak wel toegankelijk zijn – al voor zoveel andere zaken worden gebruikt in plaats van waarvoor ze bedoeld zijn.

Daarnaast geeft de ambtelijke organisatie aan dat het voor de gemeente überhaupt lastig is om stemlocaties te vinden. Dat komt doordat er in de stad als geheel steeds minder gebouwen zijn met een maatschappelijke functie. De ambtelijke organisatie benoemt dat ze dit ook ziet in nieuwe gebieden; daar blijft de bouw van maatschappelijke voorzieningen zoals buurthuizen veelal achter. Tot slot ervaart de ambtelijke organisatie dat het in bepaalde buurten lastig is om geschikte locaties te vinden die ervoor zorgen dat bewoners binnen vijfhonderd meter naar een stembureau kunnen. Dat speelt veelal aan de randen van de stad: de letterlijke stadsgrenzen waar weinig bebouwing is en de gebieden langs het water met havens en schiereilandjes.⁸

Dilemma's in selectie van stemlocaties

Het doel van de gemeente is dat alle mensen die willen stemmen, ook in hun buurt kunnen stemmen. Bij de selectie van stemlocaties spelen een aantal criteria mee: spreiding door de stad en voor iedereen een maximale afstand van vijfhonderd meter tot de stemlocatie, (verwachte) drukte, toegankelijkheid voor mensen met een lichamelijke beperking en bestuurlijke en maatschappelijke verzoeken. Soms is het nodig om deze criteria tegen elkaar af te zetten en een keuze te maken in welk criterium het zwaarst weegt.

De ambtelijke organisatie ervaart daarbij soms een dilemma. Wanneer er bijvoorbeeld in een gebied geen geheel toegankelijke locatie te vinden is, dan neemt de ambtelijke organisatie genoegen met een niet of minder toegankelijke locatie. Dan is er in elk geval een stemlocatie. Specifiek rondom het bestuurlijke verzoek om een stembureau voor dak- en thuislozen in te richten, ontstond een dilemma doordat geen van de opvanglocaties geheel toegankelijk was. De gemeente heeft toen gekozen voor een locatie die voor deze doelgroep bekend is, maar die niet toegankelijk is voor mensen met een lichamelijke beperking.⁹ Met de gemaakte keuzes houdt de gemeente zich strikt genomen niet aan de Kieswet, maar deze keuzes zorgen er wel voor dat er

meer stembureaus beschikbaar zijn. Het standpunt van de gemeente is hierbij dat het hebben van meer stembureaus positief kan uitwerken bij de opkomst.

Ook de kosten voor het repareren, toegankelijk maken of aanpassen van een locatie spelen een rol bij de keuze voor al dan niet toegankelijke stembureau's. Als deze kosten erg hoog zijn,^{xiv} wordt de afweging gemaakt of het echt nodig is om niet-toegankelijke stemlocaties wel toegankelijk te maken, of dat er ook een andere locatie in de buurt is (die wel toegankelijk is).¹⁰ Voor de verkiezingen van november 2023 heeft de gemeente ongeveer € 23.000 betaald voor het laten plaatsen van onder andere drempeloverbruggingen. De verwachting van de gemeente voor deze verkiezingen is dat er voor circa € 19.000 aan tijdelijke voorzieningen zal worden geplaatst.¹¹

Bepalen en verbeteren van toegankelijkheid van stemlocaties

Zoals we in hoofdstuk 8 al noemden, gebruikt de gemeente een eigen classificatie om de toegankelijkheid van elke stemlocatie aan te geven. De categorieën van deze classificatie zijn A, B en C:

- A-locaties zijn voor een ieder toegankelijk.¹² Dat betekent dat een Amsterdammer met een lichamelijke beperking zelfstandig en gelijkwaardig diens stem kan uitbrengen.
- B-locaties zijn voor een ieder toegankelijk, wellicht met enige hulp.¹³ Dat betekent dat een Amsterdammer met een lichamelijke beperking ergens op het traject van het kunnen bereiken, betreden en gebruiken van het stemlokaal mogelijk hulp nodig heeft, die kan worden geboden door een medewerker van het stembureau.
- C-locaties zijn niet voor een ieder toegankelijk.¹⁴ Dat betekent dat een kiezer met een lichamelijke beperking diens stem niet kan uitbrengen in C-locaties.

C-locaties voldoen sec gezien niet aan de eis van toegankelijkheid uit de Kieswet en de B-locaties niet aan het zelfstandig en gelijkwaardig kunnen stemmen.¹⁵ Bezien vanuit de Kieswet zijn de B-locaties een noodoplossing.¹⁶

De gemeente stelt dat ze gebruikmaakt van de PBT-checklist (genoemd in hoofdstuk 8). Met deze checklist worden stemlocaties voorafgaand aan de verkiezingen nagelopen door de medewerkers van Bureau Verkiezingen. Hoe een individuele locatie op basis van deze check wordt geclassificeerd als A-, B- of C-locatie, is niet bekend (i.e. hoe de criteria uit de checklist corresponderen met de gemeentelijke classificatie). Het is ook niet bekend wat voor een individuele B-locatie de hulp zou moeten inhouden. In zijn algemeenheid geeft de gemeente aan dat ze met 'hulp' bijvoorbeeld doelt op het openhouden van een (lift)deur of een klein zetje geven aan iemand die in een rolstoel zit.

Als een medewerker voorafgaand aan de verkiezingen van mening is dat er een tijdelijke voorziening nodig is om de locatie op verkiezingsdag toegankelijk(er) te maken, gaat de firma die voor de gemeente de tijdelijke voorzieningen aanbrengt daar kijken en de aanpassingen inmeten en maken. De tijdelijke voorzieningen worden op de dag voor de verkiezingen aangebracht door de mensen die de stembureaus opbouwen.¹⁷ De PBT-checklist wordt niet op verkiezingsdag zelf gebruikt.

De gemeente merkt op dat de eisen voor toegankelijkheid bij verkiezingen hoger zijn dan reguliere toegankelijkheidseisen voor openbare gebouwen.

Aandacht voor toegankelijkheid door stembureauleden

Voorafgaand aan de verkiezingen wordt er in de training voor stembureauleden aandacht

^{xiv} Als voorbeeld noemt de gemeente hiervoor bedragen van bijvoorbeeld € 15.000. Bron: Gemeente Amsterdam, *Reactie op nota van bevindingen Toegankelijkheid van stemlokalen*, 29 augustus 2024.

besteed aan toegankelijkheid voor mensen met een beperking. Het team Verkiezingen heeft samen met CBA en mensen met een beperking een filmpje gemaakt bij de verkiezingen in 2023. Dit filmpje was in 2023 (en ook in 2024) onderdeel van het cursusmateriaal voor stembureauleden. In dit filmpje wordt kennis gedeeld over hoe stembureauleden kunnen omgaan met en eventueel hulp kunnen bieden aan mensen met een beperking. Daarnaast maken mensen met een lichamelijke of verstandelijke beperking in diverse stembureaus deel uit van het team van stembureauleden.¹⁸

Stemlocaties ongelijk verdeeld over de stad

Voor de verkiezingen op 6 juni 2024 realiseerde de gemeente in totaal 350 stemlocaties (en binnen die locaties 419 stembureaus).^{xv} Tabel 9.1 laat per stadsdeel(-gebied) het aantal stemlocaties per 100.000 stemgerechtigde inwoners zien. Dit aantal is weergegeven voor alle typen locaties samen en specifiek voor de locaties die door de gemeente als toegankelijk zijn aangemerkt (A-locaties).

Gemiddeld zijn er over de hele stad 58 stemlocaties per 100.000 stemgerechtigde inwoners beschikbaar, waarvan 47 A-locaties. De meeste (A-)locaties per 100.000 inwoners zijn beschikbaar in Centrum, Noord en Weesp. De minste (A-)locaties zijn beschikbaar in Nieuw-West en Zuidoost. We komen hieronder terug op deze verschillen.

Tabel 9.1 - Aantal stemlocaties per 100.000 stemgerechtigde inwoners per stadsdeel(-gebied)

Stadsdeel(-gebied)	Alle locaties	A-locaties
Centrum	77	58
Noord	67	51
Weesp	63	63
Zuid	61	50
Oost	57	47
West	55	46
Nieuw-West	50	38
Zuidoost	48	36
<i>Gemiddeld</i>	<i>58</i>	<i>47</i>

9.2 Kan de kiezer op maximaal vijfhonderd meter een stemlocatie vinden?

De gemeente maakt gebruik van een data-model om de stemlocaties zo goed mogelijk over de stad te verdelen.¹⁹ Het doel van de gemeente is om een goede stedelijke dekking van stemlocaties te hebben. Het geografisch datamodel is ontwikkeld met de afdeling Onderzoek & Statistiek van

^{xv} De gemeente kondigde voor verkiezingsdag 420 stembureaus aan (zie ook paragraaf 8.2.1). Uiteindelijk zijn er op verkiezingsdag 419 stembureaus opengestaan, op 350 locaties.

de gemeente Amsterdam. In dit model zijn variabelen opgenomen als stembureaus (toeloop van de afgelopen tien verkiezingen, te verwachten aanloop, beoordeling van de locatie door stembureauleden), waar men woont, alternatieven in de buurt, etc.²⁰

De gemeente streeft ernaar om voor alle stemgerechtigden binnen vijfhonderd meter een stemlocatie te hebben.²¹ Bureau Verkiezingen hanteert deze regel als vuistregel bij het bepalen van stembureaus.²² De burgemeester heeft de gemeenteraad geïnformeerd dat het niet overal is gelukt om voor alle kiezers binnen vijfhonderd meter een stemlocatie te hebben. De oorzaak is volgens haar dat het lastig is om in de uithoeken/randen van de stad locaties te vinden waar de gemeente een stembureau kan vestigen. Dit komt mede omdat hier ook niet altijd geschikte gebouwen aanwezig zijn die als stemlocatie kunnen dienen.²³

Afstand tot de dichtstbijzijnde stemlocatie berekend

Om meer inzicht te krijgen in de afstand die Amsterdammers moeten afleggen naar stemlocaties, hebben wij dit uitgerekend op basis van geografische informatie. De aanpak van deze berekening is toegelicht in het onderstaande kader.

Toelichting bij berekening van afstanden

De afstand tot de dichtstbijzijnde stemlocatie berekenden we op basis van de verspreiding van kiesgerechtigde inwoners over de gemeente, de locaties van stembureaus en het wegennetwerk.

De locaties van inwoners stelden we vast op het niveau van de volledige postcode. Dit is een erg gedetailleerd niveau: er zijn ruim 17.500 bewoonde postcodes in de gemeente. De coördinaten van alle postcodes komen van de gemeente Amsterdam.²⁴ Voor het aantal kiezers per postcode gebruikten we gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek over het jaar 2022.²⁵

De coördinaten van stemlocaties bepaalden wij met behulp van de MMQGIS-plugin in QGIS, met de volledige lijst van adressen als input. Het wegennetwerk dat we gebruikten is het loopfietsnetwerk, aan ons aangeleverd door Onderzoek & Statistiek.^{xvi}

Op basis van deze bronnen berekenden we de loopafstand van elke postcode naar de stemlocaties. Om tijd te besparen, deden we dit per gebied. Hierbij hielden we er wel rekening mee dat de dichtstbijzijnde stemlocatie voor een postcode in een bepaald gebied net buiten dit gebied kan liggen.

Het eindresultaat is een dataset op het niveau van postcodes met de loopafstand naar de dichtstbijzijnde stemlocatie. We hebben ook een meting van de loopafstand naar de dichtstbijzijnde locatie met de classificatie A. Hieronder presenteren we de gemiddelden van de afstanden per stadsdeel of per buurt. Deze gemiddelden zijn gewogen naar het aantal kiezers per postcode.

13% woont op meer dan vijfhonderd meter afstand van een stemlocatie

In tabel 9.2 staat het percentage kiezers dat meer dan vijfhonderd meter moet afleggen naar de dichtstbijzijnde stemlocatie, uitgesplitst per stadsdeel(-gebied). Onder alle inwoners van de gemeente Amsterdam gaat het om 13%. Met andere woorden, ongeveer een op de zeven kiezers moet (vanuit huis) verder reizen dan vijfhonderd meter om te kunnen stemmen.

^{xvi} Dit netwerk is gedetailleerder dan alternatieven, zoals het Nationaal Wegenbestand. Het loopfietsnetwerk is gebaseerd op Open Street Maps, de Basisregistratie Grootchalige Topografie, automatisch gegenereerde lijnen bij kruisingen en oversteken, en handmatig getekende lijnen om nog niet verbonden delen van het netwerk te verbinden. We hebben de versie van juli 2024 gebruikt.

We zien verder in tabel 9.2 dat er grote verschillen zitten tussen stadsdelen. In Centrum en West komt een afstand boven vijfhonderd meter het minst vaak voor, hoewel dit ook hier nog speelt voor sommige bewoners. In andere delen van de gemeente ligt dit aandeel een stuk hoger, tot bijna een op de drie in Weesp en Zuidoost.^{xvii} De gemeente geeft hiervoor als mogelijke verklaringen het meer landelijke karakter (van Weesp en Noord) en het feit dat Zuidoost en Weesp niet omsloten zijn door een ander stuk Amsterdam.

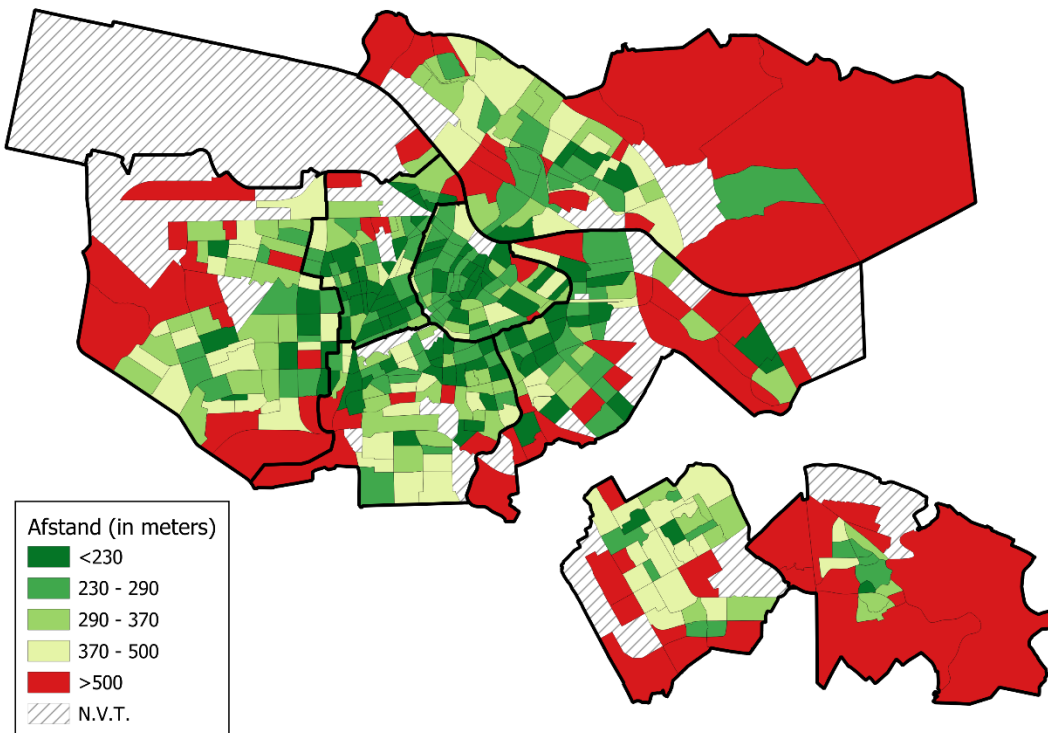
Tabel 9.2 - Percentage kiezers dat op meer dan vijfhonderd meter van een stemlocatie woont

Stadsdeel(-gebied)	Percentage kiezers dat > 500 meter van locatie woont
Centrum	1
West	4
Zuid	11
Oost	12
Noord	13
Nieuw-West	18
Weesp	29
Zuidoost	30
Gemiddeld	13

Een visuele weergave van de afstanden presenteren we in figuur 9.1. Voor deze figuur is de gemiddelde afstand per *buurt* gebruikt (in plaats van per stadsdeel/-gebied) om iets meer detail te kunnen tonen. Buurten met minder dan dertig bewoners zijn hier niet weergegeven.

^{xvii} Wat betreft de mediane afstand die kiezers moeten afleggen, is de rangschikking van de stadsdelen vergelijkbaar: West (243 meter), Centrum (265 meter), Oost (266 meter), Zuid (290 meter), Noord (318 meter), Nieuw-West (329 meter), Weesp (372 meter) en Zuidoost (404 meter). De mediane afstand wil zeggen dat de helft van de bewoners minder ver moet reizen dan deze afstand, terwijl de andere helft van de bewoners verder moet reizen.

Figuur 9.1 - Gemiddelde loopafstand tot dichtstbijzijnde stemlocatie per buurt

De rode vlakken laten zien waar kiesgerechtigde inwoners gemiddeld meer dan vijfhonderd meter van een stemlocatie wonen. De figuur laat zien dat het hier niet alleen gaat om 'de randen en uithoeken van de stad'²⁶ maar op verschillende plekken ook om een brede zone langs deze randen. Bovendien zien we in alle stadsdelen, dus ook in Centrum, West en Zuid, postcodegebieden waar kiesgerechtigde inwoners op meer dan vijfhonderd meter van een stemlocatie wonen. De gemeente geeft aan dat het hier vooral gaat om buurten die liggen aan water of aan meer industrieel gebied.²⁷

Een vijfde van de kiezers woont op meer dan vijfhonderd meter afstand van een A-locatie

Ons onderzoek gaat specifiek over de toegankelijkheid van stemlocaties voor kiezers met een lichamelijke beperking. Daarom hebben we in tabel 9.3 ook weergegeven hoe vaak kiezers meer dan vijfhonderd meter moeten afleggen naar de dichtstbijzijnde A-locatie. Het betreft hier de stemlocaties die de gemeente als toegankelijk heeft aangemerkt.

Voor de stad als geheel moet een vijfde van de kiezers meer dan vijfhonderd meter afleggen om bij de dichtstbijzijnde A-locatie te komen. Verder zien we hier grotendeels dezelfde verschillen tussen stadsdelen als bij de eerdere analyse van alle locaties. In dit geval varieert het aandeel van de kiezers dat meer dan vijfhonderd meter moet afleggen van ongeveer een op de tien in Centrum en West, tot bijna een op de twee in Zuidoost.

We merken ten slotte op dat we ons hier richten op de stemlocaties die door de gemeente als toegankelijk zijn geclassificeerd. In het vervolg van dit rapport wordt duidelijk dat lang niet al deze locaties ook echt toegankelijk zijn voor mensen met een lichamelijke beperking. De werkelijke afstanden tot een toegankelijke stemlocatie zullen daardoor hoger liggen dan genoemd in tabel 9.3.

Tabel 9.3 - Percentage kiezers dat meer dan vijfhonderd meter van een A-locatie woont

Stadsdeel(-gebied)	Percentage kiezers dat > 500 meter van A-locatie woont
Centrum	8
West	10
Zuid	14
Oost	19
Noord	25
Nieuw-West	27
Weesp	29
Zuidoost	48
<i>Gemiddeld</i>	<i>21</i>

9.3 Deelconclusie keuze voor en afstand tot stemlocaties

Het doel van de gemeente is om ervoor te zorgen dat alle mensen die willen stemmen, ook in hun buurt kunnen stemmen. De gemeente is er transparant over dat ze het niet mogelijk acht 100% van de stembureaus toegankelijk te laten zijn of te maken. Wel probeert de gemeente 'in de buurt' een toegankelijke stemlocatie te realiseren. Dat doet ze enerzijds door toegankelijke stemlocaties te zoeken. Dit is echter lastig, onder andere doordat na de coronapandemie minder locaties bereid zijn om als stemlocatie te fungeren. En anderzijds door te zorgen voor (tijdelijke) voorzieningen die stemlocaties toegankelijk(er) maken. Dit resulteerde in 2024 uiteindelijk in 350 stemlocaties, waarvan – volgens de eigen classificatie van de gemeente – een groot deel toegankelijk is, een deel toegankelijk is met hulp en een klein deel ontoegankelijk is. Hoe de gemeente precies bepaalt of een locatie toegankelijk is, is niet duidelijk. In de beslissing of een locatie toegankelijk gemaakt zal worden met behulp van tijdelijke voorzieningen neemt de gemeente onder meer de kosten en de eventuele aanwezigheid van een toegankelijke locatie in de buurt mee.

We trekken twee conclusies uit onze analyse van de afstand die kiezers moeten afleggen tot stemlocaties. Ten eerste komt het regelmatig voor dat deze afstand groter is dan vijfhonderd meter (de gemeentelijke afstandsnorm). Specifiek speelt dit voor 13% (alle stemlocaties) of 21% (A-locaties) van alle Amsterdammers en Weespers. Voor sommige bewoners zal dit geen obstakel zijn om te gaan stemmen. Voor anderen – waaronder mensen met een lichamelijke beperking – is een stemlocatie in de buurt juist belangrijk omdat zij de afstand moeilijker kunnen afleggen.

Onze tweede deelconclusie ligt in het verlengde hiervan: er is ruimtelijke ongelijkheid in de nabijheid van stemlocaties. In het bijzonder merken we op dat er stadsdelen zijn – Nieuw-West en vooral Zuidoost – waar relatief weinig stemlocaties per stemgerechtigde zijn *en* waar de afstand tot de dichtstbijzijnde stemlocatie relatief hoog is. Daar komt bij dat juist in deze stadsdelen de

meeste mensen met een lichamelijke beperking wonen.^{xviii} Met andere woorden, de afstanden tot een stemlocatie zijn gemiddeld het grootst in de stadsdelen waar deze het moeilijkst te overbruggen zijn.

10 Bereikbaarheid

Bereikbaarheid betekent dat stemgerechtigden met een lichamelijke beperking zelfstandig en gelijkwaardig vanaf de openbare weg tot bij de buitendeur van de stemlocatie kunnen komen. Indien nodig zal de gemeente voorzieningen moeten treffen om de buitenruimte tot aan de buitendeur toegankelijk te maken.

De structuur van dit hoofdstuk – en van de twee volgende hoofdstukken over betreedbaarheid en bruikbaarheid – is als volgt. Elke dimensie is gemeten aan de hand van zes verschillende criteria.^{xix} Deze zijn weergegeven in een tabel (in dit geval: tabel 10.1). Voor elk criterium geven we weer welk percentage van de bezochte stembureaus hieraan voldeed. Omdat we met een steekproef werken, hebben we ook een 95%-betrouwbaarheidsinterval rondom dit percentage weergegeven. Dit betrouwbaarheidsinterval geeft weer in welke bandbreedte het percentage waarschijnlijk ligt onder alle stembureaus in Amsterdam en Weesp.

Voor elke dimensie van toegankelijkheid maken we verder onderscheid tussen criteria die *cruciaal* zijn voor de toegankelijkheid en criteria die *wenselijk* zijn. Daarin volgen we de PBT-checklist. Zo leidt een onjuiste aanduiding van de stemlocatie op de openbare weg niet automatisch tot een ontoegankelijke situatie, maar wel tot een minder toegankelijke situatie.²⁸ Ten slotte bevat de tabel twee samenvattende statistieken over bereikbaarheid: het gemiddelde aantal criteria waaraan stembureaus voldoen (de graduele meting van toegankelijkheid, zoals omschreven in hoofdstuk 8) en het percentage van de stembureaus dat aan alle cruciale criteria voldoet (de dichotome meting).

De cijfers uit de tabel worden in de daaropvolgende paragrafen in meer detail toegelicht. Ook hierbij is het belangrijk om te onthouden dat er onzekerheid rondom alle schattingen zit vanwege onze steekproef. Om de tekst overzichtelijk te houden, zullen we dit echter niet steeds herhalen. Dit geldt ook voor de enquête onder (plv.) voorzitters van stembureaus, waarvan wij de relevante resultaten richting het einde van het hoofdstuk bespreken.^{xx} Ten slotte trekken we een gedeeltelijke conclusie over de betreffende dimensie van toegankelijkheid.

^{xviii} Uit de Amsterdamse Gezondheidsmonitor 2020 (p. 8): “In Zuidoost rapporteert een kwart van de inwoners minimaal één beperking [bij horen, zien of bewegen], in Noord 20% en Nieuw-West 19%.” Alle drie de stadsdelen liggen boven het stedelijk gemiddelde (15%). Zie GGD Amsterdam, *Gezondheid en welbevinden in Amsterdam. Resultaten Amsterdamse Gezondheidsmonitor 2020*, <https://www.ggd.amsterdam.nl/onderzoek/gezondheidsmonitors/volwassenen-ouderen/>, geraadpleegd op 11 juli 2024.

^{xix} Deze geobserveerde items maken alle deel uit van de PBT-checklist.

^{xx} De volledige uitkomsten van de observaties en de enquête zijn te vinden in respectievelijk bijlagen 1 en 2.

Tabel 10.1 - Geobserveerde criteria bij bereikbaarheid en percentage locaties dat voldoet

criterium	Score (met 95% betr. interval)
<i>Cruciaal</i>	
1. De route naar de entree is vlak, verhard of bij een hoogteverschil van meer dan 2 cm is een correcte overbrugging aangebracht. Dit betekent niet te steil, zit goed vast, weersbesteding en buigt niet door.	79% (72% – 86%)
2. De route naar de entree is voldoende breed en hoog.	84% (78% – 91%)
<i>Wenselijk</i>	
3. Er is een aanduiding aanwezig met stembureau of stemlokaal.	93% (89% - 97%)
4. De aanduiding is duidelijk zichtbaar en goed leesbaar.	9% (4% – 13%)
5. Er is een Gehandicapten Parkeerplaats Algemeen (GPA) aanwezig binnen 100 m van de entree die juist is uitgevoerd, mits deze er volgens de classificatie zou moeten zijn.	67% (59% – 76%)
6. Kiezers kunnen veilig van de parkeerplaats op de stoep komen (er zijn geen hoogteverschillen of die zijn goed overbrugd).	72% (64% – 80%)
<i>Totaal</i>	
Gemiddeld aantal criteria van bereikbaarheid aan voldaan	4,0 (3,9 – 4,2)
Stemlocaties die voldoen aan alle cruciale criteria van bereikbaarheid	71% (63% - 79%)

In tabel 10.1 zien we dat een locatie gemiddeld voldeed aan ongeveer vier van de zes criteria over bereikbaarheid. Van de locaties die we bezochten, voldeed 71% aan de twee cruciale criteria van bereikbaarheid.

In paragrafen 10.1 tot en met 10.3 lichten we toe hoe het is gesteld met de route naar de buitendeur (criteria 1 en 2), hoe duidelijk het stembureau is aangegeven (criteria 3 en 4) en hoe het staat met de parkeergelegenheid (criteria 5 en 6). In paragraaf 10.4 vullen we onze observaties aan met ervaringen van stembureauvoorzitters rondom bereikbaarheid.

10.1 Hoe is het gesteld met de route naar de buitendeur?

We zien in tabel 10.1 dat respectievelijk 79% en 84% van de bezochte stemlocaties voldeden aan de twee criteria rondom de route naar de ingang. Bij 71% van de locaties voldeed de route aan beide criteria. Dit laatste cijfer (71%) komt als volgt tot stand. Bij 56% van de locaties was de route naar de ingang goed begaanbaar. Dat betekent dat de route vlak, verhard, vrij van obstakels en breed genoeg was. Bij 44% (57 locaties) was dat niet het geval. Bij 37 van deze locaties (29% van het totaal) was er daadwerkelijk een probleem: een obstakel in hoogte of breedte dat niet was

opgelost. Daar is het voor kiezers met een lichamelijke beperking lastig om zelfstandig vanaf de openbare weg tot aan de buitendeur van de stemlocatie te komen.

De problemen die we het vaakst constateerden, waren:

- een dusdanig smalle vernauwing dat het lastig tot onmogelijk was om daar met een rolstoel doorheen te rijden of iemand met een rolstoel veilig te passeren (16 locaties, 12% van het totaal);
- te steile overbruggingen van hoogteverschillen (15 locaties, 12% van het totaal);
- geen afrijbeveiliging op overbruggingen hoger dan 5 cm (14 locaties, 11% van het totaal);
- geen vlakke uitrustplek op overbruggingen langer dan 150 cm (11 locaties, 9% van het totaal).

Onderstaande foto's bevatten voorbeelden van te lange en steile overbruggingen.

Foto's: te lange en te steile overbruggingen zonder vlakke uitrustplek.

10.2 Hoe duidelijk is het stembureau aangegeven?

Het is wenselijk dat de stemlocatie duidelijk en goed leesbaar op de openbare weg is aangegeven. Voor de aanduiding van stemlocaties heeft de gemeente Amsterdam een paar standaard vormen:

- bord op een metalen standaard, veelal op de openbare weg geplaatst;
- een standaard raam-aanduiding;
- print met tekst STEMBUREAU of STEMLOKAAL.

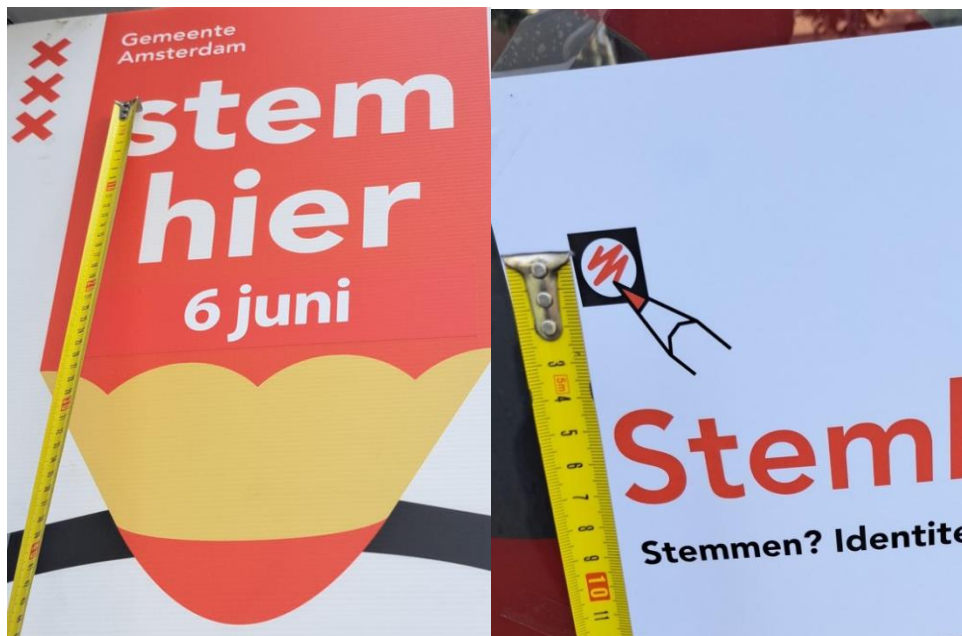

Foto's: standaardvormen voor aanduidingen van stemlocaties.

Bij 93% van de bezochte stemlocaties was er een aanduiding aangebracht (n = 120). In de meeste gevallen (n = 106) was deze duidelijk te onderscheiden van de omgeving en andere aangebrachte borden. In 109 gevallen was de aanduiding echter niet goed leesbaar. In de overige 11 gevallen was een andersoortige aanduiding aangebracht die wel voldeed aan het criterium 'goed leesbaar'. In totaal voldoen alleen deze 11 locaties, ongeveer 9% van het totaal, aan alle richtlijnen voor de aanduiding (zie kader Richtlijnen lees- en herkenbaarheid).

Richtlijnen lees- en herkenbaarheid²⁹

Om een aanduiding goed leesbaar te laten zijn, stellen de richtlijnen dat een letterhoogte van 25 cm nodig is (leesbaar van 5 m afstand). Bij de standaard aanduidingsvormen van de gemeente Amsterdam is de letterhoogte 3 cm (metalen standaard) en 9 cm (raamaanduiding); zie onderstaande foto's. Dat is kleiner dan de richtlijn.

Foto's: lettergrootte op standaard aanduidingsvormen.

10.3 Hoe is het gesteld met de parkeergelegenheid?

In ongeveer 67% van de gevallen was er een Gehandicapten Parkeerplaats Algemeen (hierna: GPA) die correct was uitgevoerd, mits die er volgens de aanduiding had moeten zijn. Onder deze 67% vallen aan de ene kant de 60 locaties die vanuit de gemeente niet de aanduiding A+P hadden gekregen. Daarnaast hebben we 69 locaties bezocht waar volgens de gemeente een (tijdelijke) GPA zou zijn.^{xxi} Bij 35 van deze locaties hebben wij deze ook aangetroffen binnen 100 meter van de stemlocatie. Het is mogelijk dat er verder weg wel een GPA was, omdat de gemeente Amsterdam een eigen norm van 200 meter aanhoudt.^{xxii} Van de gevonden GPA's waren er 27 juist uitgevoerd (zie foto's). De 60 A-locaties en 27 A+P-locaties met een correct uitgevoerde GPA zijn bij elkaar 67% van de steekproef.

^{xxi} De gemeente realiseerde bij de verkiezingen 53 extra tijdelijke gehandicaptenparkeerplaatsen.

^{xxii} Daarnaast vonden we bij twaalf locaties – waar volgens de gemeente geen GPA zou zijn – wel een openbare gehandicaptenparkeerplaats.

Bij 72% van de bezochte locaties konden stemmers veilig van de parkeerplaats op de stoep komen, omdat er geen hoogteverschillen waren of omdat deze correct overbrugd waren.

Foto's: juist uitgevoerde GPA's.

10.4 Ervaringen van stembureauvoorzitters

In zijn algemeenheid waren de (plv.) voorzitters tevreden over de toegankelijkheid.^{xxiii} De voorzitters die niet tevreden waren, schreven dat het vaakst toe aan de bereikbaarheid van hun stemlocatie.^{xxv} Voorzitters van A-locaties gaven rondom de bereikbaarheid aan ontevreden te zijn over de afwezigheid van hellingbanen, drempeloverbruggingen en oprijplanken en te lange of te smalle toegangswegen.

Naast tevredenheid vroegen we ook naar wat er daadwerkelijk aan de hand was op het gebied van bereikbaarheid. Van de 322 respondenten gaf 68% aan dat de bereikbaarheid van de stemlocatie goed was voor kiezers met een lichamelijke beperking.^{xxvi} Van de voorzitters van A-locaties was dat 71%.

Over de route naar de buitendeur gaven respondenten de volgende tekortkomingen aan:^{xxvii}

- obstakels tussen de openbare weg en de buitendeur waren niet of moeilijk te overbruggen (6% van de respondenten);
- de route naar de stemlocatie was lang en er waren werkzaamheden waardoor de stemlocatie slecht bereikbaar was (6% van de respondenten);
- de aangebrachte tijdelijke voorzieningen waren niet geschikt (2% van de respondenten).

^{xxiii} Van de voorzitters die onze enquête hebben ingevuld, gaf 91% aan in zijn algemeenheid tevreden te zijn over de toegankelijkheid (dus over bereikbaarheid, betreedbaarheid en bruikbaarheid samen). De resterende 9% was niet tevreden over de toegankelijkheid van de stemlocatie. Voor voorzitters van A-locaties was dat respectievelijk 93% en 7%.

^{xxiv} In het feitelijk wederhoor geeft de gemeente aan dat de ervaring van de stembureauvoorzitters aansluit bij de ervaring van de gemeente die deze verkiezingen zeer weinig klachten of signalen ontving over (on)toegankelijkheid van stemlocaties. Ook de gemeentelijke contacten met belangenverenigingen wijzen niet in de richting van klachten of signalen over ontoegankelijkheid.

^{xxv} De 27 voorzitters die toelichting gaven over hun ontevredenheid schreven deze ontevredenheid vooral toe aan de bereikbaarheid (elf keer) en betreedbaarheid (tien keer).

^{xxvi} Een deel van de respondenten was dus wel tevreden over de toegankelijkheid ondanks dat ze (ook) constateerden dat er iets aan de hand was.

^{xxvii} Zie bijlage 2 voor alle bevindingen van de enquête.

Over de aanduidingen gaf 6% van de voorzitters aan dat deze vanaf de openbare weg niet goed zichtbaar of leesbaar was. Ook merkten een aantal voorzitters op dat de route buiten onduidelijk was doordat er niet genoeg materiaal was geleverd om de route goed aan te geven. Over de gehandicaptenparkeerplaats zei 19% van de voorzitters dat deze er niet was.^{xxviii} Ook gaf 4% van de voorzitters aan dat de aanwezige gehandicaptenparkeerplaats niet of nauwelijks beschikbaar was.

30% van alle voorzitters vond dat er voor een volgende verkiezing qua toegankelijkheid iets moet worden aangepast bij het stembureau. Van de respondenten van een A-locatie was dat 25%. Van de 98 voorzitters die toelichting gaven bij deze vraag, gaven er 31 aan dat er iets moet worden aangepast op bereikbaarheid (waarvan 13 bij A-locaties). Gewenste aanpassingen gaan vooral over het meer en beter bewegwijzeren van de route buiten. Andere voorbeelden gaan over het aanbrengen van hellingbanen en een betere route tot aan de buitendeur voor mensen met een beperking.

10.5 Deelconclusie bereikbaarheid

Van de locaties die we bezochten – allemaal locaties die door de gemeente als toegankelijk zijn aangemerkt – voldeed 71% aan beide cruciale criteria van bereikbaarheid. 29% voldeed dus niet. Daar is het lastig tot onmogelijk voor kiezers met een lichamelijke beperking om zelfstandig vanaf de openbare weg tot aan de buitendeur van de stemlocatie te komen. Gemiddeld voldoen locaties aan ongeveer 4 van de 6 criteria over bereikbaarheid. De criteria waar locaties niet aan voldeden, waren vaak wenselijke criteria.

Stembureauvoorzitters waren over het algemeen tevreden over de toegankelijkheid van hun stembureau. Als ze ontevreden waren, was dat het vaakst over de bereikbaarheid. 32% van de voorzitters gaf aan dat er ook daadwerkelijk tekortkomingen waren in de bereikbaarheid van hun stemlocatie.

Bij de locaties die niet aan de cruciale criteria voldeden, kwam dat vaak doordat hoogteverschillen niet correct waren overbrugd. Dit werd ook door stembureauvoorzitters met regelmaat benoemd. Wanneer hellingbanen of andersoortige overbruggingen op de route buiten niet goed zijn aangelegd, kunnen kiezers met een lichamelijke beperking de buitendeur niet of niet veilig bereiken.

Het vaakst was er iets aan de hand met de aanduiding van de stemlocaties. Bij het overgrote deel van de locaties voldeed de standaardaanduiding niet aan de richtlijnen voor leesbaarheid. Ook voorzitters gaven aan dat er tekortkomingen waren rondom de bewegwijzering van de route buiten waardoor de stemlocatie lastig te vinden was. Tekortkomingen in de aanduiding van stemlocaties treffen alle kiezers, en niet alleen kiezers met een lichamelijke beperking. Als een kiezer de stemlocatie niet kan vinden, kan diegene daar immers ook niet gaan stemmen.

11 Betreedbaarheid

De route vanaf de buitendeur tot bij de stemruimte noemen we betreedbaarheid. Het gaat er hier om dat de kiezer in en door de stemlocatie kan komen. Indien nodig zal de gemeente

^{xxviii} Dit waren allemaal voorzitters die aangaven dat zij voorzitter waren van een A-, B- of C-locatie (dus zonder P), of aangaven niet te weten van welk type locatie zij voorzitter waren. Respondenten die antwoordden dat zij voorzitter waren van een A+P- of B+P-locatie, hebben geen enkele keer ingevuld dat er geen gehandicaptenparkeerplaats was.

voorzieningen moeten treffen om de route door de locatie vanaf de buitendeur tot aan de stemruimte toegankelijk te maken.

Voor de beoordeling kijken we naar zes criteria. De eerste vier zijn cruciaal voor het daadwerkelijk kunnen betreden van de locatie waarin de stemruimte zich bevindt. De laatste twee criteria – duidelijk aangegeven route en geen losse matten of vloerbescherming – hebben we geclassificeerd als wenselijk. Dit deden we, omdat de checklist van PBTconsult geen uitsluitsel geeft of dit wel of geen cruciale criteria betreft.

In tabel 11.1 staat hoe we betreedbaarheid hebben beoordeeld in de observaties en welk percentage van de stemlocaties voldeed aan elk van de criteria. Gemiddeld voldeed een locatie aan ongeveer vijf van de zes criteria over betreedbaarheid. Van de locaties die we bezochten, voldeed 42% aan alle cruciale criteria van betreedbaarheid.

In paragrafen 11.1 en 11.2 lichten we toe hoe het is gesteld met de buitendeur van de stemlocatie (criteria 1 en 2) en met de route in de stemlocatie (criteria 3 tot en met 6). In paragraaf 11.3 vullen we onze observaties aan met ervaringen van stembureauvoorzitters rondom betreedbaarheid.

Tabel 11.1 - Geobserveerde criteria bij betreedbaarheid en percentage locaties dat voldoet

criterium	Score (met 95% betr. interval)
<i>Cruciaal</i>	
1. De buitendeur voldoet aan de toegankelijkheidseisen (de buitendeur is breed genoeg (85 cm), er is voldoende opstelruimte, een juiste openingshoek en de deur is niet te zwaar).	75% (68% – 83%)
2. Er zijn geen obstakels bij de buitendeur (drempels die niet of niet goed zijn overbrugd, roosters met te grote gaten).	69% (61% – 77%)
3. De route vanaf de buitendeur naar de stemruimte is vrij van obstakels en breed genoeg.	88% (82% – 93%)
4. Tussendeuren voldoen aan de toegankelijkheidseisen (breed genoeg, voldoende opstelruimte, niet te zwaar en geen/overbrugde drempels).	81% (75% – 88%)
<i>Wenselijk</i>	
5. De route tussen de buitendeur en de stemruimte is duidelijk aangegeven.	92% (88% – 97%)
6. Op de route van de buitendeur naar de stemruimte liggen geen losse kokos-/rubbermatten of losse (niet afgeplakte) vloerbescherming.	90% (85% – 95%)
<i>Totaal</i>	
Gemiddeld aantal criteria van betreedbaarheid aan voldaan.	5,0 (4,8 – 5,1)
Stemlocaties die voldoen aan alle cruciale criteria van betreedbaarheid.	42% (33% - 50%)

11.1 Kan de kiezer in het stemgebouw komen?

De buitendeur was breed genoeg (85 cm), er was voldoende opstelruimte, een juiste openingshoek en de deur was niet te zwaar in 75% van de bezochte locaties.

In de 25% van de locaties waar de buitendeur niet voldeed (n = 32), waren de meest voorkomende knelpunten:

- de buitendeur was niet breed genoeg (≥ 85 cm) (17 locaties, 13% van het totaal);
- de openingshoek van de deur was minder dan 90 graden, en het ging niet om een draaideur (9 locaties, 7% van het totaal);
- er is een handbediende deur die niet met twee vingers kon worden opgeduwd of getrokken (4 van de 9 locaties met een handbediende deur, 3% van het totaal).

Onderstaande foto's geven voorbeelden van de voorgenoemde knelpunten.

Foto's: knelpunten bij de buitendeur.

Om zelfstandig en gelijkwaardig een locatie binnen te kunnen komen, is het voor mensen met een lichamelijke beperking cruciaal dat de deur breed genoeg is en dat deze minimaal in een haakse hoek open kan. Een handbediende deur mag niet te zwaar zijn of te weinig opstelruimte hebben.

In 69% van de locaties (n = 89) waren er geen obstakels bij de buitendeur (drempels die niet of niet goed waren overbrugd, roosters met de grote gaten). De onderstaande foto geeft een voorbeeld van een buitendeur zonder obstakels.

Foto: buitendeur zonder obstakels.

In de locaties waar wel iets aan de hand was (31%, n = 40), kwamen we de volgende obstakels het vaakst tegen:

- van de buitendeuren met een drempel hoger dan 2 cm (51 locaties) was de drempel in 31 gevallen niet goed overbrugd (24% van het totaal);^{xxix}
- het rooster of de rubbermat bij de buitendeur was niet afgedekt terwijl dat wel had gemoeten (12 locaties, 9% van het totaal). Of het was niet afgedekt met stevig, weersbestendig en goed verankerd materiaal (2 locaties, 2% van het totaal).^{xxx}

Zie onderstaande foto's voor voorbeelden van de voorgenoemde obstakels. Al deze gevallen kunnen gevaarlijke situaties opleveren en/of ervoor zorgen dat een kiezer in een rolstoel, scootmobiel of met een rollator niet zelfstandig naar binnen kan. Niet-afgedekte roosters kunnen met name gevaarlijk zijn voor mensen die met een wandelstok lopen, omdat de stok hierin kan blijven vastzitten.

Foto's: voorbeelden van obstakels bij buitendeur.

^{xxix} Goed overbrugd betekent: de overbrugging zit goed vast en brengt het hoogteverschil terug tot maximaal 2 cm.

^{xxx} Er waren in totaal zeventien locaties waar een rooster of rubbermat bij de voordeur lag.

Alles bij elkaar genomen voldeed de buitendeur bij de helft van de stemlocaties aan de toegankelijkheidseisen (criteria 1 en 2 in tabel 11.1). Bij de andere helft voldeed de buitendeur niet.

11.2 Hoe is het gesteld met de route in de stemlocatie?

De route zelf

In 92% van de locaties was de route binnen duidelijk aangegeven.^{xxxi}

In 53 locaties (van de 106 locaties met een route binnen) was de route naar de stemruimte niet vlak, vrij van obstakels of breed genoeg. Bij zestien van deze locaties was geen goede overbrugging aangebracht voor een hoogteverschil en/of voldeed een vernauwing op de route niet aan de richtlijnen. De meest voorkomende knelpunten die de toegankelijkheid voor mensen met een lichamelijke beperking beïnvloedden, waren:

- een deel van de route binnen was zodanig smal dat het lastig tot onmogelijk was om daar met een rolstoel veilig te passeren (twaalf locaties, 9% van het totaal);
- bij hoogteverschillen op de route voldeed de aangebrachte hellingbaan niet aan de daaraan gestelde criteria (drie locaties, 2% van het totaal^{xxxii}) of was er geen overbrugging van het hoogteverschil (twee locaties, 2% van het totaal).
- andere obstakels die we tegenkwamen op de route binnen, waren losliggende kleden, matten en tafels die in de weg stonden.

Zie onderstaande foto's voor voorbeelden van de voorgenoemde knelpunten.

Foto's: knelpunten op de route binnen.

Tussendeuren en matten op de route

In 81% van de bezochte locaties voldeden eventuele tussendeuren op de route aan de normen.^{xxxiii} Dat betekent: de tussendeuren waren breed genoeg (85 cm), er was voldoende

^{xxxi} Of er was geen route binnen, waardoor dit criterium geen obstakel kon zijn. In 106 locaties (82% van het totaal) moesten kiezers binnen wel een route afleggen.

^{xxxii} Bij alle drie was de hellingbaan te steil, bij twee zat er geen afrijbeveiliging op en de twee hellingbanen die langer waren dan 150 cm hadden beide geen vlakke uitrustplek (midden) op de hellingbaan.

^{xxxiii} Of er was geen tussendeur aanwezig. Bij 65 locaties, of 61% van het totaal, was een tussendeur aanwezig.

opstelruimte, een juiste openingshoek, de deuren waren niet te zwaar en drempels waren goed overbrugd.

We kwamen de volgende knelpunten tegen bij de tussendeuren die niet voldeden:

- te smalle tussendeuren (twaalf locaties, 11% van het totaal);
- de handbediende deur was te zwaar (vier locaties, 3% van het totaal) en er was onvoldoende opstelruimte (drie locaties, 2% van het totaal).^{xxxiv}

In 10% van de locaties kwamen we losse matten of losse (niet-deugdelijk afgeplakte) vloerbescherming tegen op de route binnen. In 90% voldeed de vloer wel aan de wenselijke criteria.

11.3 Ervaringen van stembureauvoorzitters

Zoals we al opmerkten in paragraaf 10.4 waren de (plv.) voorzitters van stembureaus grotendeels tevreden over de toegankelijkheid. De voorzitters die niet tevreden waren, schreven dat mede toe aan de betreedbaarheid van hun stemlocatie.^{xxxv} Sommige voorzitters van A-locaties gaven rondom de betreedbaarheid aan niet tevreden te zijn over kapotte of onduidelijk aangegeven liften en over moeilijk te overbruggen drempels.

Naast tevredenheid vroegen we ook naar wat zich daadwerkelijk voordeed rondom betreedbaarheid. 74% van de respondenten gaf aan dat de betreedbaarheid van de stemlocatie goed was. Volgens 26% was er wel iets aan de hand, met name bij buitendeuren en tussendeuren. Voorzitters signaleerden rondom de buitendeuren de volgende knelpunten:

- geen drempeloverbrugging (7% van de respondenten);
- te zware buitendeur (5% van de respondenten);
- te weinig opstelruimte (4% van de respondenten).

Rondom tussendeuren signaleerden voorzitters^{xxxvi} de volgende knelpunten:

- te weinig opstelruimte (4% van de respondenten);
- geen drempeloverbrugging aanwezig (3% van de respondenten);
- te zware tussendeur (2% van de respondenten).

Overige knelpunten waren losse matten en/of andersoortige vloerbescherming (3% van de respondenten) en niet-werkende liften.^{xxxvii}

Van de voorzitters gaf 7% (n = 23) aan dat kiezers met een beperking of hun begeleiders problemen of knelpunten rondom toegankelijkheid hebben gemeld.^{xxxviii} Bij elf van hen ging de melding over betreedbaarheid van de stemlocatie. Hier ging het bijvoorbeeld over drempels bij de

^{xxxiv} Er waren acht locaties met een handbediende deur die niet altijd open stond.

^{xxxv} De 27 voorzitters die toelichting gaven (waarvan 13 van A-locaties), schreven hun ontevredenheid vooral toe aan de bereikbaarheid (elf keer) en betreedbaarheid (tien keer).

^{xxxvi} Van de enquêterespondenten gaf 12% aan dat er iets aan de hand was bij tussendeuren.

^{xxxvii} Dit zijn voorbeelden uit de categorie iets anders, namelijk... Voorzitters van A-locaties gaven daar aan: probleem met drempeloverbrugging (twee keer), probleem met tussendeur (twee keer) en lange route binnen (één keer).

^{xxxviii} 7% (n = 23) gaf aan dat er knelpunten of problemen zijn gemeld, 88% gaf aan dat geen knelpunten of problemen zijn gemeld en bij 5% wisten respondenten het niet of was het niet van toepassing. Bij voorzitters waar knelpunten of problemen zijn gemeld, ging dat drie keer over de bereikbaarheid, elf keer over de betreedbaarheid, zeven keer over de bruikbaarheid en twee keer over het stemproces.

buitendeur, problemen met de lift, de lengte van de route binnen en onduidelijke bewegwijzering binnen.

Van de 98 voorzitters die toelichting gaven na een positief antwoord op de vraag “Zou er qua toegankelijkheid van uw stembureau iets moeten worden aangepast voor een volgende verkiezing?”^{xxxix}, gaven de meesten aan dat er iets aangepast zou moeten worden op betreedbaarheid (45 respondenten).^{xl} Voorbeelden van gewenste aanpassingen op betreedbaarheid bij A-locaties zijn verbeteringen bij de buitendeur (automatische en bredere deuren), het aanbrengen van drempeloverbruggingen en hellingbanen en het beter aanduiden van de route binnen.

11.4 Deelconclusie betreedbaarheid

Van de locaties die we bezochten, voldeed 58% niet aan alle cruciale criteria van betreedbaarheid. 42% van de locaties voldeed daar wel aan. Dus in ruim de helft van de stemlocaties die door de gemeente als toegankelijk zijn aangemerkt, was het voor kiezers met een lichamelijke beperking lastig tot onmogelijk om zelfstandig vanaf de buitendeur tot bij de stemruimte te komen.

Individuele locaties voldeden gemiddeld aan vijf van de zes criteria over betreedbaarheid. Dat betekent dat er gemiddeld ‘slechts’ op één criterium iets aan de hand was. Tegelijkertijd betrof dat ene criterium vaak een criterium dat cruciaal was voor een kiezer om zelfstandig de route in de stemlocatie te kunnen afleggen.

Stembureauvoorzitters die niet tevreden waren over de toegankelijkheid, schreven dat mede toe aan de betreedbaarheid. 26% van de voorzitters gaf aan dat er daadwerkelijk tekortkomingen waren in de betreedbaarheid van hun stemlocatie.

Bij de locaties die niet aan de cruciale criteria voldeden, kwam dat het vaakst doordat zich iets voordeed bij de buitendeur. Hierbij ging het bijvoorbeeld om het ontbreken van een (goede) drempeloverbrugging bij drempels hoger dan 2 cm, roosters die niet waren afgedekt of een te smalle buitendeur. Ook voorzitters signaleerden de meeste knelpunten rondom de buitendeur. Wanneer zich obstakels voordoen bij de buitendeur, kunnen kiezers met een lichamelijke beperking niet of niet zelfstandig in de stemlocatie komen.

Op de route binnen waren er minder obstakels. Toch zagen we ook daar tekortkomingen, zoals geen goede overbrugging bij hoogteverschillen, losliggende kokos-/rubberring matten, vernauwingen op de route en dusdanig smalle tussendeuren waardoor een kiezer met een rolstoel er lastig doorheen kan komen. Voorzitters voegden daar niet-werkende liften aan toe. Elk van deze obstakels kan ervoor zorgen dat het voor een kiezer met een lichamelijke beperking lastig tot onmogelijk is om zelfstandig bij de stemruimte te komen.

12 Bruikbaarheid

In de stemruimte is het belangrijk dat de kiezer zelfstandig en gelijkwaardig diens stem kan uitbrengen. Dat noemen we bruikbaarheid. We hebben gekeken of alle voorzieningen aanwezig waren die nodig zijn voor mensen met een lichamelijke beperking om te kunnen stemmen.

^{xxxix} 30% van de voorzitters gaf aan dat er voor een volgende verkiezing qua toegankelijkheid iets moet worden aangepast bij het stembureau,

^{xl} Voorzitters die niet tevreden waren over toegankelijkheid noemden het vaakst dat dat kwam door de bereikbaarheid (hoofdstuk 10). Tegelijkertijd gaven voorzitters de meeste verbeter suggesties voor de betreedbaarheid van stemlocaties.

Voor de beoordeling kijken we naar zes criteria. Daarbinnen maken we onderscheid tussen twee criteria die cruciaal zijn voor toegankelijkheid (deur en verkeersruimte) en vier criteria die wenselijk zijn.³⁰ Wanneer voorzieningen in de stemruimte niet aan de wenselijke criteria voldoen, leidt dit niet meteen tot een ontoegankelijke situatie, want in de stemruimte kunnen leden van het stembureau helpen. Tegelijkertijd is het in strijd met de principes van zelfstandigheid en gelijkwaardigheid om afhankelijk te zijn van hulp.

In tabel 12.1 staat hoe we bruikbaarheid hebben beoordeeld in de observaties. Gemiddeld voldoet een stemruimte aan ongeveer 3,9 van de 6 criteria over bruikbaarheid. Van de stemruimtes die we bezochten, voldeed 57% aan de twee cruciale criteria van bruikbaarheid.

In paragrafen 12.1 tot en met 12.3 lichten we toe hoe het is gesteld met deur van de stemruimte (criteria 1), de verkeersruimte in de stemruimte (criteria 2) en met de stoelen, kandidatenlijst, leesloep en stemhokjes in de stemruimte (criteria 3 tot en met 6). In paragraaf 12.4 vullen we onze observaties aan met ervaringen van stembureauvoorzitters rondom bruikbaarheid.

Tabel 12.1 - Geobserveerde criteria bij bruikbaarheid en percentage stemruimtes dat voldoet

Criterion	Score (met 95% betr. interval)
<i>Cruciaal</i>	
1. De deur van de stemruimte voldoet aan de toegankelijkheidseisen: <ul style="list-style-type: none"> De deur is breed genoeg (85 cm), er is voldoende opstelruimte, de deur heeft de juiste openingshoek en deze is niet te zwaar; De deur-drempelhoogte (t.o.v. vloerniveau) is ≤ 2 cm en hogere drempels zijn goed overbrugd (i.e. hoogteverschil ≤ 2 cm en de overbrugging zit goed vast). 	79% (72% - 86%)
2. De route in de stemruimte voldoet aan de toegankelijkheidseisen: <ul style="list-style-type: none"> De vloer is vlak en zonder obstakels; De ruimte is voldoende breed en voorzien van voldoende manoeuvreer-/opstelruimte bij stemtafel, stemhokje en stembus. 	70% (62% - 78%)
<i>Wenselijk</i>	
3. Er zijn stoelen aanwezig en minimaal een op de vijf stoelen is voorzien van armleuningen.	77% (69% - 84%)
4. Er is een kandidatenlijst aanwezig in de stemruimte, die goed zichtbaar (niet te hoog) en leesbaar (niet op doorzichtig glas) is.	50% (42% - 59%)
5. Er is een leesloep zichtbaar op de kietafel aanwezig, met werkende verlichting.	61% (53% - 70%)
6. Er is een stemhokje met een juist uitgevoerd laag schrijfbled.	57% (49% - 66%)
<i>Totaal</i>	
Gemiddeld aantal criteria van bruikbaarheid aan voldaan.	3,9 (3,7 - 4,2)
Stembureaus die voldoen aan alle cruciale criteria van bruikbaarheid.	57% (48% - 65%)

12.1 Kan de kiezer in de stemruimte komen?

In 79% van de bezochte locaties voldeed de deur van de stemruimte aan de normen. Dat betekent: de deuren waren breed genoeg (85 cm), er was voldoende opstelruimte, een juiste openingshoek, de deuren waren niet te zwaar en drempels waren goed overbrugd.

We kwamen de volgende knelpunten tegen bij de deuren die niet voldeden:

- deur was te smal (elf locaties, 9% van het totaal; zie foto);
- openingshoek was te klein om doorheen te kunnen met een rolstoel (zeven locaties, 5% van het totaal);
- te hoge drempel die niet goed overbrugd was (vijf locaties, 4% van het totaal);
- obstakels bij handbediende deuren: te krappe opstelruimte (twee locaties, 2% van het totaal) en te zware deur (één locatie, 1% van het totaal).

Foto: voorbeeld van te smalle deur naar de stemruimte.

12.2 Is de verkeersruimte in de stemruimte voldoende?

In 70% van de bezochte locaties voldeed de verkeersruimte in de stemruimte aan de toegankelijkheidseisen. Dat betekent dat er voldoende ruimte was om zelfstandig met een rolstoel te bewegen en dat de ruimte veilig was voor mensen die slecht ter been zijn (of niet goed kunnen zien hoe de ruimte eruitziet). In 30% van de stemruimtes voldeed de verkeersruimte niet.

We kwamen de volgende knelpunten tegen bij verkeersruimtes die niet voldeden:

- hoogteverschillen of obstakels zoals losliggende kabels en vloerkleden (zeventien locaties, 13% van het totaal);
- niet-deugdelijk afgeplakte vloerbescherming (vijftien locaties, 12% van het totaal; zie foto);
- onvoldoende brede vrije doorgangruimte (vijftien locaties, 12% van het totaal).

Foto: voorbeeld van niet-deugdelijke vloerbescherming.

12.3 Hoe is het gesteld met de overige elementen in de stemruimte?

Om zelfstandig en gelijkwaardig hun stem te kunnen uitbrengen, is het voor mensen met verschillende soorten lichamelijke beperkingen van belang dat in de stemruimte stoelen met armleuning, een goed geplaatste en leesbare kandidatenlijst, een werkende leesloep en een verlaagd schrijfbild aanwezig zijn (zie foto). Deze elementen zijn door het ministerie van BZK als wenselijk aangemerkt.

Hier kwamen we de volgende knelpunten tegen:

- In 30 stemruimtes (23% van het totaal) waren ofwel geen stoelen aanwezig – waardoor iemand met een beperking niet even kan gaan zitten – of waren er onvoldoende stoelen met armleuningen. Armleuningen zijn van belang om gemakkelijker zelfstandig uit een stoel te kunnen opstaan.
- In de helft van de stemruimtes (65 locaties) was de kandidatenlijst afwezig en/of incorrect opgehangen. Dat laatste betekent hoger opgehangen dan 180 cm, zodat deze voor iemand in een rolstoel lastig leesbaar is, en/of op doorzichtig glas gehangen waardoor mensen met een visuele beperking last kunnen hebben van tegenlicht, spiegeling of het doorschijnen van het papier.
- In 50 stemruimtes (39% van het totaal) was de leesloep niet zichtbaar op de kiestafel aanwezig, was deze niet uitgerust met verlichting en/of deed de leesloep het niet. Daar waar de leesloep het niet deed (37 stemruimtes, 29% van het totaal) kwam dat in het algemeen doordat de batterijen er niet in zaten.
- In 55 stemruimtes (43% van het totaal) stonden alle schrijfbild in de hoogste stand. Alle stemhokjes in de gemeente Amsterdam zijn uitgerust met een hoge en lage stand voor het schrijfbild en kunnen dus altijd door stembureau medewerkers verlaagd worden. Om gelijkwaardig en zelfstandig te kunnen stemmen, is het echter belangrijk dat er altijd een stemhokje met een laag schrijfbild gereed staat.

Foto: voorbeeld van goed ingerichte stemruimte.

12.4 Ervaringen van stembureauvoorzitters

Voorzitters waren over het algemeen tevreden over de bruikbaarheid van de stemruimte. Van degenen die niet tevreden waren, gaven zes voorzitters aan dat dat kwam door een te kleine stemruimte, waardoor de verkeersruimte te beperkt was.

Naast tevredenheid vroegen we ook naar wat zich daadwerkelijk voordeed rondom bruikbaarheid. Volgens 85% van de stembureauvoorzitters was de bruikbaarheid van de stemruimte goed. Bij 15% was er iets aan de hand. Voorzitters constateerden de volgende tekortkomingen:

- krappe manoeuvreerruimte bij het stemhokje (5% van de respondenten);
- krappe manoeuvreerruimte bij de stemtafel (5% van de respondenten);
- te weinig stoelen in de stemruimte (4% van de respondenten);
- een probleem met het verlaagbare schrijfbled (2% van de respondenten);
- obstakels in de stemruimte zoals een onveilige tijdelijke voorziening waar slechtzienden vanaf konden vallen en een vastgenageld stopcontact op de grond waar stemmers bijna over struikelden;
- te krap stemhokje voor mensen in een scootmobiel, driewieler en elektrische rolstoel.^{xli}

Over de leesloep gaf 1% aan dat deze het niet deed, bijvoorbeeld doordat een veertje ontbrak in het batterijvakje. De leesloep werd per stembureau gemiddeld 2,4 keer gebruikt op verkiezingsdag. In 28% van de stembureaus is deze volgens de voorzitters niet gebruikt.

Bij 7 van de 23 voorzitters waar een kiezer met een beperking of diens begeleider problemen of knelpunten rondom toegankelijkheid hebben gemeld, ging deze melding over de bruikbaarheid van de stemruimte. Kiezers ervoeren bijvoorbeeld te hoge drempels bij de deur en obstakels op de vloer van de stemruimte.^{xliii}

^{xli} De laatste twee bullets zijn voorbeelden die een aantal keren terugkwamen bij de categorie iets anders, namelijk...

^{xliii} Drie keer werd bij de voorzitters een knelpunt over de bereikbaarheid gemeld en twee keer over het stemproces.

Van de 98 voorzitters die toelichting gaven na een positief antwoord op de vraag “Zou er qua toegankelijkheid van uw stembureau iets moeten worden aangepast voor een volgende verkiezing?”, gaven 21 aan dat hun wensen voor aanpassingen liggen op het gebied van bruikbaarheid. Het gaat dan vooral om meer verkeersruimte, minder obstakels op de vloer en grotere stemhokjes waar ook rolstoelen anders dan handbediende rolstoelen in passen.

12.5 Deelconclusie bruikbaarheid

Van de locaties die we bezochten, voldeed 43% niet aan de twee cruciale criteria van bruikbaarheid. 57% voldeed wel aan deze criteria. Dus in iets minder dan de helft van de stemlocaties die door de gemeente als toegankelijk zijn aangemerkt, was het voor kiezers met een lichamelijke beperking lastig tot onmogelijk om zelfstandig in de stemruimte te komen of deze ruimte veilig te gebruiken.

Gemiddeld voldeed de stemruimte aan ongeveer 3,9 van de 6 criteria over bruikbaarheid. Dat is het laagst van de drie elementen van toegankelijkheid die we hebben onderzocht. Tekortkomingen deden zich vooral voor op de wenselijke criteria, maar ook met grote regelmaat op de cruciale criteria.

Stembureauvoorzitters waren over het algemeen tevreden over de stemruimte. 15% gaf aan dat er iets aan de hand was. Dat is minder dan bij de andere twee dimensies van toegankelijkheid.

Bij de locaties die niet aan de cruciale criteria voldeden, kwam dat het vaakst doordat de route in de stemruimte niet voldeed. Dit kwam bijvoorbeeld doordat er hoogteverschillen of obstakels waren, de vloerbescherming niet deugdelijk was afgeplakt of de vrije doorgangruimte onvoldoende breed was. Ook voorzitters rapporteerden over te krappe ruimtes en obstakels op de looproute door de stemruimte.

Het vaakst was er iets aan de hand met de kandidatenlijsten (afwezig in de stemruimte of incorrect opgehangen) en de stemhokjes (alle schrijfborden in de hoogste stand). Dit leidt niet meteen tot een ontoegankelijke situatie, want in de stemruimte kunnen leden van het stembureau helpen. Tegelijkertijd is het vanuit het oogpunt van zelfstandig en gelijkwaardig kunnen stemmen wel van belang dat de kandidatenlijst zodanig hangt dat deze – voor zover van toepassing – leesbaar is voor mensen in een rolstoel of met een visuele beperking én dat er altijd een stemhokje met laag schrijfbord gereed staat.

13 Hulp en aanpassingen door stembureauleden op verkiezingsdag

Leden van stembureaus ondersteunen kiezers gedurende de verkiezingsdag bij het uitoefenen van hun kiesrecht. Stembureauleden zijn wettelijk gemachtigd om kiezers met een lichamelijke beperking in het stemhokje te helpen met het uitbrengen van hun stem. De gemeente besteedt in de training voor stembureauleden aandacht aan hoe stembureauleden kunnen omgaan met en eventueel hulp kunnen bieden aan mensen met een beperking.³¹ In de stembureaus die door de gemeente zijn geclassificeerd als toegankelijk met hulp, verwacht de gemeente dat de stembureauleden “ergens op het traject van het kunnen bereiken, betreden en gebruiken van het stemlokaal [...] hulp bieden aan de kiezer met een lichamelijke beperking”.³²

Uit onze enquête werd duidelijk hoe nodig en breed de hulp is die door stembureauleden werd geboden, en dat zij dit lang niet alleen deden in locaties die als toegankelijk met hulp zijn aangemerkt. Daarnaast zagen we, zowel in de enquête als tijdens onze observaties, dat stembureauleden tijdens de verkiezingsdag zelf aanpassingen maakten in hun stemlocatie om de

toegankelijkheid te bevorderen. We bespreken dit in meer detail in dit hoofdstuk, waarbij ook hier geldt dat de volledige uitkomsten van de enquête zijn gepresenteerd in bijlage 2.

13.1 Hulp aan kiezers met een beperking

13.1.1 Kiezers met een beperking

Van de voorzitters die onze enquête invulden, gaf 77% aan dat kiezers met een beperking hebben gebruikgemaakt van hun stembureau (n = 249).^{xliii} Het vaakst (78%) ging dat om kiezers met een motorische lichamelijke beperking (in een rolstoel of scootmobiel of met een looprek of rollator). Maar ook kiezers met een visuele beperking (10%) en met een verstandelijke beperking (6%) werden genoemd.

13.1.2 Verlenen van hulp

Stembureauleden hebben op de verkiezingsdag vaak hulp geboden aan kiezers met een beperking. Bij 89% van de stembureaus waarvan kiezers met een beperking gebruikmaakten, verleenden de leden van het stembureau hulp (n = 221). Meestal ging het om maximaal vijf kiezers, maar soms ook om meer dan 25 kiezers. Het vaakst verleenden stembureauleden hulp aan kiezers met een motorische lichamelijke beperking (60%) en kiezers met een visuele beperking (26%).^{xliiv}

13.1.3 Manieren waarop hulp geboden is

De stembureauleden hebben tijdens verkiezingsdag op veel verschillende manieren hulp geboden aan kiezers met een lichamelijke beperking. Twee derde van de respondenten gaf uitleg over welke hulp ze verleenden. Het vaakst noemden ze hulp om de bruikbaarheid van het stembureau voor een kiezer te vergroten (142 keer genoemd; 44% van alle respondenten). Voorbeelden hiervan zijn het verlagen van het schrijffblad in het stemhokje, kiezers of hun hulpmiddelen over de deurdrempel helpen, het begeleiden/een arm bieden aan kiezers met een motorische beperking om door de stemruimte te kunnen bewegen en in het stemhokje te kunnen komen, en het aanbieden of vasthouden van de leesloep.

Daarnaast boden veel stembureauvoorzitters (of hun team) hulp bij het stemproces (99 keer genoemd; 31% van alle respondenten). Voorbeelden hiervan zijn het geven van uitleg over de bedoeling van de verkiezingen en het referendum, het open- en dichtvouwen van stembiljetten en het rood kleuren van het door de kiezer aangegeven bolletje op het stembiljet wanneer een kiezer zelf niet in staat was om het potlood vast te houden.

Hulp op de route binnen in de stemlocatie werd minder vaak geboden.^{xliv} Toch noemden nog 16 respondenten (5% van het totaal) dat ze kiezers hielpen bij de lift, het nemen van een trap en met het openhouden van deuren in de stemlocatie.

^{xliii} Dit betreft ook voorzitters van B- en C-locaties: van de twintig respondenten die wisten dat zij in een B- of C-locatie voorzitter waren, hebben er achttien geantwoord dat kiezers met een beperking gebruik hebben gemaakt van hun stembureau.

^{xliiv} Van de respondenten gaf 3% aan het vaakst hulp verleend te hebben aan kiezers met een auditieve beperking, 5% aan kiezers met een andersoortige beperking en 7% weet het niet.

^{xlv} Hulp op de route buiten wordt niet genoemd in de uitleg over welke hulp is verleend door stembureauleden.

13.2 Aanpassingen door stembureauleden

De inrichting van stemlocaties en stemruimtes ligt voor een deel vast en daarbinnen is ook rekening gehouden met (tijdelijke voorzieningen voor) toegankelijkheid. Toch geeft 11% van de respondenten aan dat zij gedurende de verkiezingsdag nog aanpassingen hebben gedaan aan hun stemlocatie/-ruimte vanwege de toegankelijkheid. 36 voorzitters gaven hier voorbeelden van. Het vaakst gaven de voorzitters aan dat ze de schrijftafel in het stemhokje hebben verlaagd (veertien keer). Daarnaast hebben ze tijdelijke voorzieningen aangebracht of gerepareerd (vier keer), gezorgd dat deuren open bleven staan (vier keer), obstakels zoals bekabeling weggehaald of vastgeplakt (vier keer), meer verkeersruimte in de stemruimte gemaakt (drie keer) en extra routeaanduidingen gemaakt (drie keer).

Tijdens onze observaties troffen we veel betrokken voorzitters en stembureauleden. Het kwam regelmatig voor dat zij naar aanleiding van onze observaties een aanpassing doorvoerden in hun stembureau. Zo maakten ze de ruimte rondom de kandidatenlijsten vrij, zetten ze beide kanten van dubbele deuren open en plaatsten ze de batterijen in de leesloep of stoelen in de stemruimte.

Zoals beschreven in paragraaf 12.3 observeerden we in meer dan 40% van de stemruimtes van A-locaties dat alle schrijftafels in de hoogste stand stonden. Hier spraken we over met voorzitters. Van hen hoorden we met regelmaat dat aan hen tijdens de training voor stembureauleden was verteld dat de schrijftafel niet voortdurend op de laagste stand hoeft te staan. Mogelijk verklaart dit waarom er zo verschillend met de hoogte van de schrijftafel is omgegaan en waarom we relatief vaak zagen dat een stemruimte niet aan het criterium over de schrijftafel voldeed. Het criterium is dat ten minste één stemhokje moet zijn uitgevoerd met een verlaagde schrijfplank.³³

13.3 Deelconclusie aanpassingen en hulp door stembureauleden

77% van de voorzitters gaf aan dat minimaal één kiezer met een beperking gebruik heeft gemaakt van hun stembureau. Dit onderstreept nogmaals het belang van toegankelijkheid voor alle stemlocaties.

Binnen al deze locaties, onafhankelijk van de mate van toegankelijkheid volgens de gemeente, is het bieden van hulp door stembureauleden belangrijk gebleken. Stembureauleden boden tijdens verkiezingsdag hulp aan kiezers met verschillende typen beperkingen en op verschillende gebieden om ervoor te zorgen dat alle kiezers met een beperking die wilden stemmen, ook konden stemmen.

Gedurende de verkiezingsdag maakten stembureauleden aanpassingen om de toegankelijkheid te bevorderen. Ze deden dit op eigen initiatief – omdat ze iets zagen of meemaakten wat verbetering behoefde – en ook naar aanleiding van een korte terugkoppeling over onze observaties.

14 Overkoepelend beeld van toegankelijkheid

In dit hoofdstuk geven we inzicht in de mate van toegankelijkheid van de A-locaties. Hiervoor maken we gebruik van onze bevindingen uit de voorgaande vier hoofdstukken. We beschouwen toegankelijkheid vanuit verschillende invalshoeken: toegankelijkheid op basis van de cruciale criteria en toegankelijkheid op basis van alle criteria uit de PBT-checklist (paragraaf 14.1). Daarnaast geven we inzicht in verschillen tussen stadsdelen, waar we ook een koppeling maken met de afstand tot de dichtstbijzijnde stemlocatie (paragraaf 14.2).

14.1 Toegankelijkheid volgens twee metingen

Zoals we uitlegden in hoofdstuk 8 kunnen we toegankelijkheid op twee manieren meten: dichotoom (wel of niet) of gradueel (meer of minder). We bespreken beide hier, te beginnen met de eerste.

Cruciale criteria

In de voorgaande hoofdstukken zagen we dat ongeveer 71% van de bezochte stemlocaties voldeed aan de cruciale voorwaarden van bereikbaarheid, 42% aan de cruciale voorwaarden van betreedbaarheid en 57% aan de cruciale voorwaarden van bruikbaarheid. Deze cijfers zijn lastig met elkaar te vergelijken, vooral omdat betreedbaarheid meer cruciale criteria heeft (vier) dan de overige twee dimensies (elk twee).

Waar het ons hier om gaat, is welk percentage van de stemlocaties voldoet aan alle acht cruciale criteria van toegankelijkheid. Dit is ongeveer 22%. Met andere woorden, van de locaties die door de gemeente zijn aangemerkt als toegankelijk, is ongeveer 22% daadwerkelijk toegankelijk. Het 95%-betrouwbaarheidsinterval rondom deze schatting loopt van 14% tot 29%; het 'echte' percentage onder alle A-locaties ligt dus waarschijnlijk in dit interval. Ongeveer vier op de vijf A-locaties zijn dus niet toegankelijk voor mensen met een lichamelijke beperking.

Om deze bevinding in perspectief te plaatsen, is het belangrijk om toe te voegen dat onze analyse zich beperkt tot locaties die door de gemeente als toegankelijk zijn aangemerkt (A). Dit zijn 80% van alle stemlocaties in Amsterdam en Weesp. De resterende 20% zijn stemlocaties waarvan de gemeente al aangeeft dat ze niet (geheel) toegankelijk zijn. Deze zijn toegankelijk met hulp (B) of niet toegankelijk (C). Over alle stemlocaties in Amsterdam heen genomen, ligt het totaal aan toegankelijke locaties dus lager dan 22%. We kunnen hier een voorzichtig beeld van schetsen op basis van de veertien B- en C-locaties die we hebben geobserveerd, en die dus niet verder zijn geanalyseerd in de voorgaande hoofdstukken. Van deze veertien locaties voldeed er niet één aan alle cruciale criteria.^{xlvi}

Alle criteria

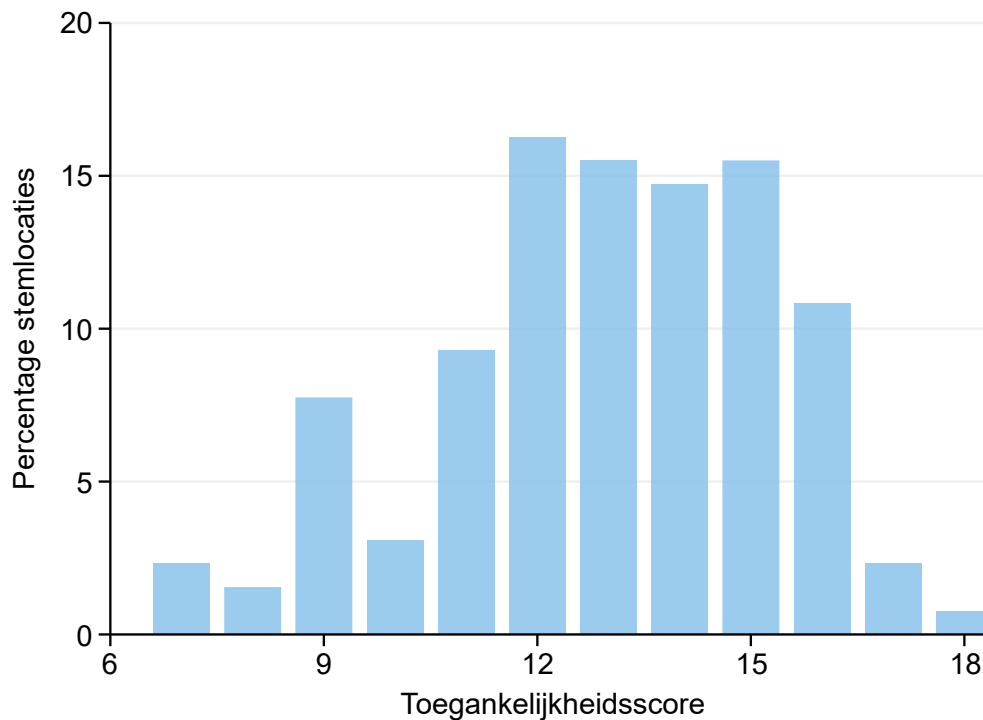
De tweede, graduele, meting van toegankelijkheid bestaat uit een optelsom van alle achttien criteria waaraan stemlocaties voldeden. Hierbij maakt het dus niet uit of deze criteria als cruciaal of wenselijk worden beschouwd.

In eerdere hoofdstukken bleek dat de bezochte stemlocaties voldeden aan 4,0 van de 6 criteria van bereikbaarheid, aan 5,0 van de 6 criteria van betreedbaarheid en 3,9 van de 6 criteria van bruikbaarheid. De gemiddelde score voor toegankelijkheid als geheel is dus $(4,0 + 5,0 + 3,9 =) 12,9$. Deze score valt op een schaal die in theorie varieert van 0 (aan geen van de criteria voldaan) tot 18 (aan alle criteria voldaan). Het 95%-betrouwbaarheidsinterval loopt in dit geval van 12,5 tot 13,4.

In figuur 14.1 is weergegeven hoe de totale toegankelijkheidsscore varieert in onze steekproef. Hier zien we dat er grote verschillen bestaan tussen locaties. Het aantal criteria waaraan locaties voldeden, varieert van zeven tot alle achttien.

^{xlvi} Om de berekening compleet te maken: als we aannemen dat geen van de B- en C-locaties toegankelijk zijn, ligt het percentage toegankelijke stemlocaties in de hele gemeente rond de 17%.

Figuur 14.1 - Totaalscore op toegankelijkheid onder A-locaties

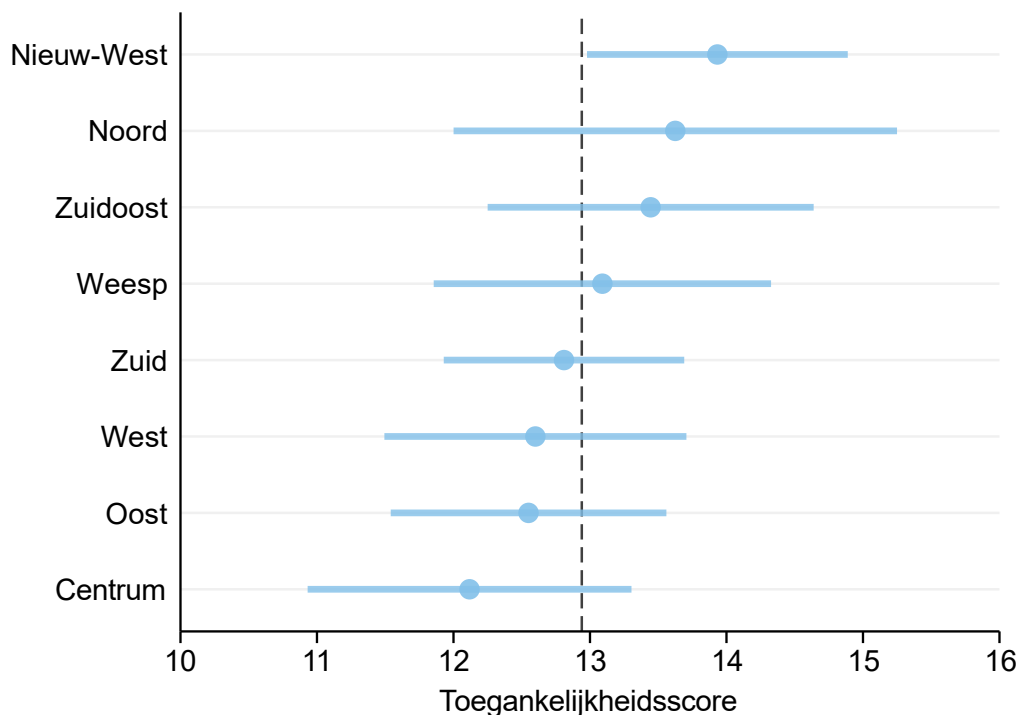
De totale score vertelt ons dat de gemiddelde stemlocatie – mits die als toegankelijk is aangemerkt – voldeed aan de meeste criteria. Bij elkaar schetsen de twee metingen van toegankelijkheid dus het volgende beeld: de meeste A-locaties voldeden aan een groot deel van de criteria van toegankelijkheid, maar slechts een beperkt aantal locaties voldeed aan alle cruciale criteria.

Ook hier hoort de aanvulling bij dat onze analyse zich beperkt tot A-locaties. En ook hier zien we dat de totale toegankelijkheidsscore lager ligt in bezochte B- en C-locaties (11,3) dan in A-locaties (12,9).

14.2 Verschillen tussen stadsdelen(-gebied)

We hebben hierboven al gezien dat er aanzienlijke verschillen zitten in toegankelijkheid tussen stemlocaties. Hoe zijn deze verschillen over de stad verdeeld? Figuur 14.2 geeft hier inzicht in, hier weer op basis van de graduele meting van toegankelijkheid. Per stadsdeel(-gebied) is weergegeven in hoeverre de locaties gemiddeld voldeden aan alle criteria. Net als in paragraaf 14.1 valt ook deze score op een schaal die in theorie varieert van 0 (aan geen van de criteria voldaan) tot 18 (aan alle criteria voldaan).

Figuur 14.2 - Totaalscore op toegankelijkheid onder A-locaties per stadsdeel(-gebied), met 95%-betrouwbaarheidsintervallen

Figuur 14.2 laat zien dat er enige ruimtelijke verschillen zijn in algemene toegankelijkheid, van 12,1 in Centrum tot 13,9 in Nieuw-West. Het verschil tussen Centrum en Nieuw-West is statistisch significant ($p = 0,032$). Hetzelfde geldt nagenoeg voor het verschil tussen Centrum en Noord ($p = 0,070$). Het is dus waarschijnlijk dat deze verschillen ook gelden voor de bredere groep van (A-)locaties buiten onze steekproef.

Wanneer we inzoomen op bereikbaarheid, betreedbaarheid en bruikbaarheid zien we ook verschillen tussen de stadsdelen(-gebied):

- de gemiddelde bereikbaarheid van locaties varieert tussen 4,7 in Noord en 3,4 in Oost, op een schaal van 0 tot en met 6;
- de gemiddelde betreedbaarheid van locaties varieert tussen 5,2 in Zuid en 4,7 in Noord, op een schaal van 0 tot en met 6;
- de gemiddelde bruikbaarheid van locaties varieert tussen 4,7 in Nieuw-West en 3,2 in Centrum, op een schaal van 0 tot en met 6.

De volledige scores per stadsdeel zijn weergegeven in bijlage 1, tabel B1.2. Voor de volledigheid presenteren we in bijlage 1, tabel B1.3 ook de verschillen tussen stadsdelen(-gebied) op basis van de dichotome meting van toegankelijkheid. We laten deze niet zien in de hoofdtekst, omdat er veel onzekerheid rondom deze schattingen zit. Simpel gezegd: één extra stemlocatie die als toegankelijk wordt aangemerkt, heeft op dit lagere analyseniveau veel invloed op de resultaten. Voor het vergelijken van stadsdelen vinden wij de graduele meting – zoals gepresenteerd in figuur 14.2 – daarom geschikter.

Ten slotte merken wij een verband op tussen de rangschikking van stadsdelen(-gebied) in figuur 14.2 en in de analyse van afstanden tot het dichtstbijzijnde stembureau (tabel 9.2 in hoofdstuk 9). In stadsdelen waar deze afstand het grootst is, is de toegankelijkheid van de stemlocatie zelf gemiddeld beter. De correlatie tussen deze twee variabelen is 0,7, wat duidt op een sterk verband. Met andere woorden, de twee onderdelen van toegankelijkheid lijken – gemiddeld

gezien, benadrukken we – ten koste te gaan van elkaar. De meest logische verklaring hiervoor is geografisch: in de meer centrale stadsdelen wordt de toegankelijkheid van stemlocaties geschaad door onder andere oudere gebouwen en beperkte parkeergelegenheden (zie hoofdstuk 9). Tegelijkertijd zijn het de meer centrale en compacte gebieden waar de afstand tot een stemlocatie het kleinst is.

14.3 Conclusie toegankelijkheid van stemlocaties

In dit onderzoek hebben we twee metingen gebruikt voor de toegankelijkheid van stemlocaties. De eerste meting laat zien dat lang niet alle stemlocaties toegankelijk waren voor mensen met een lichamelijke beperking. Volgens onze metingen voldeed ongeveer een op de vijf A-locaties aan alle cruciale criteria die hiervoor zijn opgesteld. Onze tweede meting laat zien dat stemlocaties gemiddeld voldeden aan ongeveer 12,9 van alle 18 criteria. Kortom, de meeste stemlocaties voldeden aan de meeste criteria, maar slechts weinig stemlocaties voldeden aan alle essentiële criteria van toegankelijkheid.

Daarnaast zien we verschillen tussen stemlocaties. Deze verschillen hangen deels samen met het stadsdeel(-gebied): zo zien we relatief slechte toegankelijkheid in Centrum en bovengemiddelde toegankelijkheid in Nieuw-West en Noord. Hier zien we tegelijkertijd een negatief verband tussen de toegankelijkheid van de stemlocatie en onze eerdere analyse van de afstand die kiezers moeten afleggen tot die stemlocatie. In sommige stadsdelen(-gebied) is de stemlocatie relatief goed toegankelijk, maar relatief ver weg (onder andere in Zuidoost en Nieuw-West), terwijl in andere stadsdelen het tegenovergestelde geldt (onder andere in Centrum en West).

We merken ten slotte een contrast op tussen onze observaties en de enquête onder (plv.) voorzitters. Uit onze observaties kwamen veel vormen van ontoegankelijkheid naar voren, terwijl de voorzitters juist positief waren over de toegankelijkheid. Een illustratie van het laatste is dat 91% van de voorzitters tevreden was met de toegankelijkheid van hun stemlocatie. Onder voorzitters van A-locaties werden in het algemeen nog iets minder problemen gesignaleerd dan onder overige voorzitters, zoals we laten zien in bijlage 2. Kortom, voorzitters waren tevredener dan we op basis van onze observaties zouden verwachten.

We hebben geen definitieve verklaring voor dit contrast, maar we noemen hier twee mogelijkheden. De optimistische verklaring is dat de praktische gevolgen van ontoegankelijkheid mogelijk beperkt bleven op verkiezingsdag. In dat geval waren er niet veel mensen die daadwerkelijk gehinderd werden door de obstakels die wij constateerden. Wellicht droeg hulp van anderen, inclusief voorzitters en stembureauleden, hieraan bij.

De pessimistische verklaring is dat gebrekkige toegankelijkheid makkelijk verborgen kan blijven. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer mensen met een fysieke beperking hebben geleerd hoe zij zich moeten behelpen of wanneer zij – in het uiterste geval – ervoor kiezen om helemaal niet te gaan stemmen.^{xlvii} In het verlengde hiervan is het makkelijk om te onderschatten hoe storend een ontoegankelijke locatie kan zijn, zelfs wanneer dit wel zichtbaar is.

^{xlvii} Dit laatste - het effect van fysieke toegankelijkheid op de opkomst - hebben we niet onderzocht. Er zijn echter wel andere studies die aanwijzingen vinden voor dit effect. Zie bijvoorbeeld Schur, L., Ameri, M. en Adya, M. (2017), Disability, Voter Turnout, and Polling Place Accessibility. *Social Science Quarterly*, 98(5): 1374-1390.

15 Verschillen over de tijd: vergelijking toegankelijkheid 2019-2024

Na het overkoepelende beeld van toegankelijkheid in 2024, zoals we dat in het vorige hoofdstuk hebben gegeven, is een logische vervolgvraag of toegankelijkheid in de loop der jaren is verbeterd of verslechterd. In dit hoofdstuk geven we een antwoord op die vraag door onze observaties uit 2024 te vergelijken met die [van ons voorgaande onderzoek uit 2019](#).³⁴ Onze werkwijze lichten we toe in onderstaand kader.

Werkwijze van de vergelijking van de observaties uit 2024 met 2019

Er zijn twee manieren om onze observaties uit 2019 en 2024 te vergelijken. Bij de eerste manier richten we ons op de 36 stembureaus die in beide jaren zijn geobserveerd. Het voordeel hiervan is dat we op het niveau van het individuele stembureau een verschilscore kunnen uitrekenen (van specifieke criteria of de overkoepelende metingen van toegankelijkheid). Met deze verschilscore kunnen we een relatief precieze schatting maken van de ontwikkeling over de tijd. In de onderstaande resultaten gebruiken we voornamelijk deze meting.

Bij de tweede methode vergelijken we – op een globaal niveau – alle observaties uit 2019 met alle observaties uit 2024. Dit betreft respectievelijk 80 en 143 stembureaus. Deze analyse kan mogelijk andere resultaten opleveren als de 36 gedeelde stembureaus niet representatief zijn voor de twee steekproeven. De standaarddeviatie van de schatting is echter wel hoger. We gebruiken deze tweede methode om de robuustheid van de eerste aanpak te toetsen.

Bij de vergelijking tussen de twee jaren gebruiken we dezelfde criteria voor beide jaren. Voor veel criteria betekent dit dat zij meer minimalistisch zijn gemeten dan in de hoofdstukken 10 tot en met 12 en 14. Als voorbeeld: we meten in dit hoofdstuk alleen of er een aanduiding van het stembureau/de stemlocatie aanwezig was, en niet of die ook zichtbaar en leesbaar was. De reden hiervoor is simpelweg dat het laatste niet is gemeten in 2019. Sommige andere indicatoren ontbreken zelfs helemaal. Met andere woorden, we koppelen wat we kunnen koppelen, op zo'n manier dat we dezelfde criteria toepassen op beide jaren.

Eén gevolg hiervan is dat de cijfers die we in dit hoofdstuk presenteren niet vergelijkbaar zijn met die uit hoofdstukken 10 tot en met 12 en 14. Omdat er minder en minder veeleisende criteria worden gebruikt, liggen de cijfers in dit hoofdstuk hoger dan in de voorgaande hoofdstukken. Voor de vergelijking van 2019 en 2024 is dit echter de beste aanpak.

Ten slotte is het belangrijk om de observaties te wegen op basis van hun gemeentelijke toegankelijkheidsclassificatie (A, B of C). We hebben in de voorgaande hoofdstukken gezien dat die classificatie niet altijd overeenkomt met de praktijk. Waarschijnlijk is er echter wel een verband tussen de classificatie en de praktijk. Door de observaties van beide jaren te wegen, komt de verdeling van classificaties in de data overeen met de verdeling onder alle stembureaus in 2019 en 2024. De onderstaande bevindingen zijn allemaal gewogen.

15.1 Toegankelijkheid door de tijd heen iets verslechterd

In tabel 15.1 staan de belangrijkste resultaten van de vergelijking. Kort gezegd laten die zien dat toegankelijkheid in 2024 is verslechterd ten opzichte van 2019. Dit zien we allereerst in de graduele score van toegankelijkheid, die nu kan variëren van 0 tot en met 15. Deze score is in 2024 0,7 punten lager dan in 2019; de rechterkolom laat zien dat dit verschil statistisch significant

is bij een standaardgrens van $\alpha = 0,05$. De overige scores laten zien dat vooral bereikbaarheid is gedaald in 2024. In iets mindere mate geldt hetzelfde voor betreedbaarheid. Bruikbaarheid is niet noemenswaardig veranderd.

Tabel 15.1 - Verschillen in toegankelijkheid tussen 2019 en 2024 (N = 36)

	2019	2024	Vershil	P-waarde
Bereikbaarheidsscore (0 t/m 4)	3,8	3,4	-0,4	0,005
Betreedbaarheidsscore (0 t/m 6)	5,3	5,0	-0,3	0,065
Bruikbaarheidsscore (0 t/m 5)	4,0	4,0	-0,0	0,907
Toegankelijkheidsscore (0 t/m 15)	13,1	12,4	-0,7	0,008
Toegankelijkheid, alle cruciale criteria	52%	35%	-18 pp. ^{xlviii}	0,130

In de onderste regel van tabel 15.1 staat dat ook de dichotome meting van toegankelijkheid is verslechterd in 2024. Het verschil is 18 procentpunten ten opzichte van 2019. Dit verschil is niet significant bij $\alpha = 0,05$, maar hier hoort de kanttekening bij dat we werken met een kleine steekproef en een grove (0/1) meting. Alsnog is het vrij waarschijnlijk dat we deze daling kunnen generaliseren naar alle stembureaus in Amsterdam.

We merken hier ten slotte op dat onze andere aanpak, zoals toegelicht in het bovenstaande kader, min of meer dezelfde resultaten oplevert. Dat wil zeggen: als we alle stembureaus uit beide jaren gebruiken, is het verschil in de toegankelijkheidsscore 0,6 punten ($p = 0,021$). Dit was 0,7 punten in de groep van 36 overeenkomende stembureaus. Het verschil in de dichotome meting is in de grotere dataset 18 procentpunten, hetzelfde als in de eerste analyse. Dit verschil is nu (net) statistisch significant ($p = 0,029$). Kortom, deze analyse versterkt onze bevinding dat toegankelijkheid is verslechterd over de tijd.

15.2 Specifieke indicatoren

In deze paragraaf benoemen we de specifieke indicatoren die bijdragen aan de bredere bevindingen zoals we die hierboven hebben gepresenteerd. Dit doen wij voor de 36 gedeelde locaties. De volledige lijst met indicatoren en bevindingen is te vinden in bijlage 3, tabellen B3.1, B3.2 en B3.3.

Zoals we zagen in tabel 15.1 is bereikbaarheid afgenomen in 2024. Dit komt voornamelijk doordat er minder vaak een gehandicaptenparkeerplaats was waar die – volgens de classificatie – wel zou moeten zijn. Daarnaast was er op minder locaties een aanduiding aanwezig van het stembureau. De toegankelijkheid van de route naar de ingang is niet noemenswaardig veranderd.

Ook betreedbaarheid is iets verslechterd. De oorzaak is dat zowel de buitendeuren als eventuele tussendeuren in 2024 vaker ontoegankelijk waren voor mensen met een lichamelijke beperking. Dit jaar waren er bij de buitendeur bovendien iets vaker obstakels, zoals hoge drempels die niet waren overbrugd. Een ander criterium van betreedbaarheid is echter verbeterd: er lagen in 2024 minder vaak losse matten of losse vloerbescherming op de route naar de stemruimte. De overige

^{xlviii} Pp. staat voor procentpunt.

criteria – over de aanduiding en betreedbaarheid van de route naar de stemruimte – zijn niet duidelijk veranderd.

Ten slotte is bruikbaarheid ongeveer gelijk gebleven. Hieronder zitten echter veranderingen die elkaar opheffen. Aan de ene kant zijn er verbeteringen: in 2024 waren vaker stoelen (met armleuning) en een leesloep in de stemruimte aanwezig. Aan de andere kant was de deur van de stemruimte minder vaak toegankelijk voor mensen met een beperking, bijvoorbeeld omdat deze te smal was. Bovendien kwam het vaker voor dat een laag schrijfblad in het stemhokje ontbrak. Het laatste criterium – de ruimte in de stemruimte – is ongeveer hetzelfde gebleven.

15.3 Conclusie toegankelijkheid over de tijd

De toegankelijkheid van stemlocaties is in 2024 verslechterd ten opzichte van 2019. Deze verslechtering vinden we in meerdere analyses, en in de meeste gevallen is deze statistisch significant. Het laatste betekent dat we deze trend kunnen generaliseren naar alle stemlocaties in Amsterdam.

Uit de gedetailleerdere bevindingen kunnen we afleiden dat het specifiek de cruciale indicatoren van toegankelijkheid zijn die veelal achteruit zijn gegaan. Sterker nog, bij de wenselijke criteria is gemiddeld gezien geen verandering tussen 2019 en 2024. Wat betreft de cruciale indicatoren waren het vooral de deuren – de buitendeur, eventuele tussendeuren en eventuele deuren van de stemruimte – waar iets vaker sprake was van gebrekkige toegankelijkheid.

16 Informatievoorziening aan kiezers

In dit hoofdstuk geven we antwoord op deelvraag 2:

Is de informatievoorziening over toegankelijkheid van stemlokalen die de gemeente Amsterdam verspreidt op de website en in de Verkiezingskrant consistent, volledig en juist?

Voorafgaand aan het stemmen zal de kiezer zich willen oriënteren op het stembureau waar diegene het beste diens stem kan uitbrengen. Voor mensen met een lichamelijke beperking is deze stap van belang. Dit komt omdat nog niet alle stemlokalen (volledig) toegankelijk zijn. Voor mensen met een lichamelijke beperking is goede informatie over de toegankelijkheid dan ook belangrijk; daarmee weten ze waar ze aan toe zijn en kunnen ze zelf een keuze te maken of ze van een bepaalde locatie (al dan niet met hulp) gebruik willen maken.³⁵

De gemeente Amsterdam heeft voor de kiezer informatie over de toegankelijkheid van stembureaus verspreid via de gemeentelijke website en lokale media, zoals de speciale verkiezingseditie van de stadsdeelkrant. We hebben bekeken of deze informatie consistent, juist en volledig was. Daarvoor gebruikten we het volgende beoordelingskader:

Aspect	Toelichting
Consistent:	De informatie van de verschillende bronnen komt overeen met elkaar.
Volledig:	Er is informatie over alle stemlocaties wat betreft fysieke toegankelijkheid voor mensen die zich met een hulpmiddel moeten verplaatsen.
Juist:	De informatie komt overeen met de praktijk.

Omdat kiezers in elk stembureau kunnen stemmen, is het van belang dat het overzicht op de website en in de verkiezingskrant over de stemlocaties consistente, volledige en juiste informatie bevat.

16.1 De website en de verkiezingskrant

Op de website van de gemeente is een aparte pagina voor verkiezingen ingericht.³⁶ Hier is informatie te vinden over de stembureaus in de verschillende stadsdelen van Amsterdam en het stadsgebied Weesp. Per stembureau is de volgende informatie beschikbaar:

- het adres;
- de openingstijden (bij meer informatie);
- de drukte (alleen beschikbaar op verkiezingsdag);
- informatie over toegankelijkheid.

De kiezer kan op verschillende manieren de informatie over de toegankelijkheid van stemlokalen op de website vinden. Dit kan ten eerste door op de overzichtsplattegrond op een van de cirkels te klikken en vervolgens te kiezen voor een van de stembureaus. In het venster dat opent, kan de kiezer via “meer informatie” achterhalen of het stembureau toegankelijk is. Ten tweede kan de kiezer een straat of postcode in de zoekbalk typen en op dezelfde manier als hiervoor beschreven informatie over een individueel stembureau achterhalen. Een derde mogelijkheid is dat de kiezer klikt op de knop “Filteren op toegankelijkheid”. Via het selecteren van een filter krijgt de kiezer op de overzichtskaart alle stembureaus te zien die aan dat bepaalde filter voldoen, en kan diegene vervolgens informatie per stembureau achterhalen.

De informatie over toegankelijkheid wordt gegeven aan de hand van vijf symbolen. Deze symbolen worden op de gemeentelijke website toegelicht op een individuele pagina, getiteld “Hulp en hulpmiddelen”. Wij hebben ze samen met de bijbehorende toelichting weergegeven in tabel 16.1.

Tabel 16.1- Symbolen en toelichting van toegankelijkheid op de gemeentelijke website

Symbool	Toelichting
	<i>Hulpmiddelen voor slechtzienden/blinden</i> , hier is een stem-mal waarmee kiezers een stembiljet in braille kunnen lezen of luisteren via een koptelefoon.
	<i>Parkeerplaats voor gehandicapten</i> , binnen 200 meter is een parkeerplaats voor gehandicapten.
	<i>Toegankelijk met rolstoel</i> , op dit stembureau kan een kiezer met een rolstoel komen.
	<i>Hulp voor slechthorenden/doven</i> , op dit stembureau is op de verkiezingsdag een gebarentolk.
	<i>Ov-halte voor rolstoel</i> , binnen 200 meter van dit stembureau is een OV-halte die toegankelijk is met een rolstoel.

De gemeente brengt in de weken voorafgaand aan de verkiezingen de verkiezingskrant uit. Deze krant is belangrijk, omdat hij in een informatiebehoefte voorziet van mensen die minder digitaal vaardig zijn.³⁷ In de verkiezingskrant is een rubriek opgenomen over de toegankelijkheid: “Stemmen voor iedereen”. Hierin verwijst de gemeente naar de gesproken kandidatenlijsten, de

mogelijkheid om met de stem-mal te stemmen en de soundbox.^{xlix} Ook is informatie opgenomen die per stembureau per stadsgebied of stadsdeel aangeeft welke voorzieningen voor kiezers met een beperking aanwezig zijn. Voor de verschillende voorzieningen worden zes symbolen gehanteerd, die met hun toelichting in tabel 16.2 staan.

Tabel 16.2 - Symbolen en toelichting van toegankelijkheid in de verkiezingskrant

Symbol	Toelichting
	<i>Rolstoeltoegankelijk</i> , de locatie is toegankelijk met een rolstoel.
	<i>Rolstoeltoegankelijk met hulp</i> , de locatie is toegankelijk met een rolstoel met hulp van iemand. Bijvoorbeeld om een deur open te houden of de rolstoel te duwen als een hellingshoek van een oprit net wat steiler is.
	<i>Niet-rolstoeltoegankelijk</i> , de locatie is niet toegankelijk met een rolstoel.
	<i>Gehandicaptenparkeerplaats in de buurt</i> , binnen 200 meter van het stembureau is een gehandicaptenparkeerplaats.
	<i>Voorzieningen voor slechtzienden en blinden</i> , op de locatie is een stem-mal beschikbaar. Een stem-mal is een speciale mal met gaatjes. Daar wordt het stembiljet voor de kiezer ingelegd. Op de stem-mal zijn de partijen met voelbare cijfers en in braille aangegeven. Via een koptelefoon hoort de kiezer het nummer van de partijen en kandidaten.

Hieronder staat een uitsnede van de verkiezingskrant. Het onderscheidt “+” en “p”, is zeer klein weergegeven en alleen in zwart-wit opgenomen. Dit is lastig leesbaar, zeker voor mensen met een visuele beperking.

Centrum				
	1011 CN	OBS De Witte Olifant	Nieuwe Ridderstraat 41	
 	1011 DL	OBA Oosterdok	Oosterdokskade 143	
 	1011 EC	Huis van de Buurt De Boomsspijker	Recht Boomssloot 52	

Screenshot: uitsnede van de verkiezingskrant met symbolen van toegankelijkheid.

16.2 Verschillen tussen website en verkiezingskrant

De informatie die wordt verstrekt op de website en in de verkiezingskrant is niet consistent. Er zijn drie soorten verschillen tussen de website en de verkiezingskrant. Ten eerste zijn er verschillende soorten informatie beschikbaar in de twee bronnen. In tabellen 16.1 en 16.2 zien we bijvoorbeeld dat de website informatie bevat over nabijgelegen ov-haltes voor rolstoelen, terwijl dit in de verkiezingskrant ontbreekt. Andersom maakt de verkiezingskrant onderscheid tussen

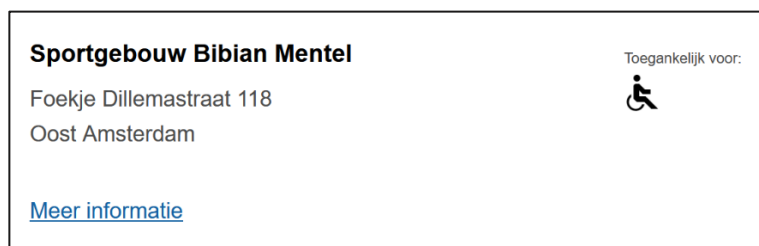
^{xlix} Er zijn negen stembureaus waar een stem-mal aanwezig is. Dit is een hulpmiddel waarmee mensen met een visuele beperking zelf hun stembiljet kunnen invullen. Een soundbox is een mediaspeler voor mensen met een visuele beperking die hulp biedt bij het invullen van een stembiljet. Er zijn twee bureaus waar hulp is voor doven en slechthorenden.

stembureaus die toegankelijk zijn met hulp en stembureaus die helemaal niet toegankelijk zijn voor mensen met een lichamelijke beperking. Dit onderscheid ontbreekt op de website. Op de website is bovendien slechts impliciet aangegeven dat een stembureau niet zelfstandig toegankelijk is. Dit moesten kiezers opmaken uit het ontbreken van een symbool.

Ten tweede verschillen sommige van de symbolen tussen de website en de krant. Mede daardoor kunnen zij verwarrend zijn. Zo is de aanwezigheid van voorzieningen voor slechtzienden op de website aangegeven met een oog. In de verkiezingskrant worden dezelfde voorzieningen aangegeven met een doorgestreept oog. Daarnaast is de categorie toegankelijk met hulp in de verkiezingskrant gesymboliseerd door een rolstoel met een plus. Een plusteken kan kiezers het idee geven dat de locatie volledig zelfstandig en gelijkwaardig toegankelijk is, terwijl de bedoelde betekenis tegenovergesteld is.

Het derde verschil is mogelijk het belangrijkste: een aantal stembureaus zijn als toegankelijk aangemerkt op de website terwijl dit niet zo is in de verkiezingskrant, en vice versa. In totaal gebeurt dit bij 50 stembureaus, of 12% van alle stembureaus. Zoals gezegd kunnen deze verschillen eruit bestaan dat een stembureau in de ene bron als toegankelijk wordt bestempeld en in de andere bron niet. Dit komt voor bij 31 stembureaus. Daarnaast rekenen we hier ook stembureaus mee waar in de ene bron een GPA wordt vermeld en in de andere niet. Dit laatste zien we bij 22 stembureaus. Er zijn 3 stembureaus waar zowel de classificatie als de aanwezigheid van een GPA verschilt.¹

De onderstaande screenshots laten een voorbeeld zien van verschillen in informatie tussen de verkiezingskrant en de website. De kiezer ziet op de website dat de stemlocatie Sportgebouw Bibian Mentel toegankelijk is voor mensen in een rolstoel. Er staat immers een symbool van een rolstoel.

Screenshot: Sportgebouw Bibian Mentel is volgens de website rolstoeltoegankelijk.

In de verkiezingskrant is het Sportgebouw Bibian Mentel echter aangemerkt als niet-toegankelijk voor mensen met een lichamelijke beperking:

Screenshot: Sportgebouw Bibian Mentel is volgens de verkiezingskrant niet-rolstoeltoegankelijk.

¹ Naast de website en de verkiezingskrant is er een derde lijst van stembureaus die de gemeente intern hanteert. De meeste gevallen van inconsistentie (veertig van de vijftig) bestaan eruit dat de website maar niet de verkiezingskrant verschilt van de interne lijst. In acht gevallen verschilt alleen de verkiezingskrant van de interne lijst. En in twee gevallen verschillen de lijsten alle drie van elkaar.

16.3 Verschillen tussen classificatie en praktijk

De informatie die de gemeente verstrekt aan kiezers is dus niet consistent. Dit betekent automatisch dat ook de juistheid van de informatie wordt aangetast. Als twee bronnen tegenstrijdige informatie geven over de praktijk moet minstens een van die twee immers onjuist zijn.

Zelfs wanneer de informatie consistent is, is deze vaak onjuist. Dit baseren we op onze observaties op locatie. Zoals we samenvatten in hoofdstuk 14 voldeed ongeveer een vijfde van de A-locaties aan de essentiële onderdelen van toegankelijkheid. Volgens de classificatie van de gemeente hadden deze locaties echter *allemaal* moeten voldoen. Dit verschil is te groot om te wijten aan toeval of incidentele slordigheden; de informatie die de gemeente communiceerde over toegankelijkheid, was systematisch te rooskleurig.

De verschillen tussen de officiële classificatie en de praktijk hebben twee gevolgen. De eerste is dat kiezers met een fysieke beperking meer obstakels tegen konden komen dan zij hadden verwacht op basis van de informatie die van tevoren beschikbaar was. De tweede komt voort uit het feit dat er grote verschillen waren in de praktische toegankelijkheid van A-locaties (zie hiervoor ook hoofdstuk 14). Dit creëert onvoorspelbaarheid voor kiezers: het was mogelijk dat de praktijk overeenkwam met de informatie vooraf, maar er konden ook grote verschillen zitten tussen de twee. Met andere woorden, de toegankelijkheid van stembureaus was in de praktijk meestal slechter dan op papier, maar het was niet te voorspellen hoeveel slechter.

16.4 Conclusie informatievoorziening aan kiezers

De informatievoorziening aan de kiezer over de toegankelijkheid van de stemlocaties was niet altijd consistent, volledig of juist.

Qua consistentie zien we verschillende en soms tegenstrijdige informatie op de website en de verkiezingskrant van de gemeente. Zo is ongeveer een op de acht stembureaus in de ene bron geclassificeerd als toegankelijk en in de andere bron als niet-toegankelijk.

In het verlengde hiervan is geen van beide bronnen volledig. In de verkiezingskrant ontbreekt bijvoorbeeld informatie over nabijgelegen ov-haltes, terwijl de website geen onderscheid maakt tussen B- en C-locaties. Wat betreft B-locaties, die toegankelijk moeten zijn met hulp, merken we ook op dat nergens is aangegeven waaruit deze hulp bestaat.

Ten slotte was de beschikbare informatie vaak onjuist, zelfs wanneer deze wel consistent en volledig was. Onze observaties van stemlocaties hebben laten zien dat ongeveer een vijfde van de A-locaties voldeed aan alle cruciale criteria van toegankelijkheid. Dit zou moeten gelden voor alle A-locaties. Hierdoor is het mogelijk dat kiezers meer obstakels tegenkwamen bij het stemmen dan ze van tevoren hadden kunnen verwachten. Tegelijkertijd was het voor hen onvoorspelbaar hoeveel obstakels er zouden zijn, omdat er grote verschillen waren in de feitelijke toegankelijkheid van locaties met dezelfde classificatie.

17 Informatievoorziening aan de raad

In hoofdstuk 17 geven we antwoord op deelvraag 3:

In hoeverre is de gemeenteraad voorafgaand aan de verkiezingen volledig en juist geïnformeerd over de mate van toegankelijkheid van stemlokalen?

17.1 Raadsinformatiebrieven

De gemeenteraad is drie keer geïnformeerd over de voorbereidingen van de verkiezingen voor mensen met een lichamelijke beperking en daarbinnen de toegankelijkheid van de stemlocaties. Dit is gebeurd met drie raadsinformatiebrieven in januari, maart en mei 2024.³⁸

De burgemeester heeft de gemeenteraad dus *voorafgaand* aan de verkiezingen op 6 juni geïnformeerd over de toegankelijkheid van de stemlocaties bij de Europese verkiezingen. In ons onderzoek in 2019 bleek dat de gemeenteraad achteraf werd geïnformeerd over de toegankelijkheid. Dat gebeurde bij alle verkiezingen tussen 2019 en 2024.

In de informatie over toegankelijkheid lichtte de burgemeester voor de raad twee zaken uit. Ten eerste verwoordde de burgemeester dat niet voor iedereen op maximaal vijfhonderd meter een stemlocatie zou zijn. Ten tweede gaf zij aan dat stemlocaties in Amsterdam niet 100% toegankelijk zouden zijn.

De burgemeester zei over de afstandsnorm: "We proberen in eerste instantie om binnen vijfhonderd meter van iedereen een stembureau te hebben. Dat lukt helaas niet overal: uithoeken/randen van de stad zijn lastig, mede omdat hier ook niet altijd geschikte gebouwen aanwezig zijn die als stemlocatie kunnen dienen."³⁹ We hebben hierover in hoofdstuk 9 opgemerkt dat stadsdelen Zuidoost en Nieuw-West en stadsgebied Weesp degene zijn waarbij dit met name niet gelukt is. Ook merkten we op dat de gebieden waar het niet lukte om binnen vijfhonderd meter een stembureau te realiseren op verschillende plekken veel breder waren dan de "randen/uithoeken" en dat er in elk stadsdeel buurten waren waar kiezers meer dan vijfhonderd meter moesten reizen. In het feitelijk wederhoor lichtte de gemeente toe dat met uithoeken/randens niet alleen de stadsgrenzen worden bedoeld, maar ook de delen die liggen aan water of aan meer industrieel gebied.⁴⁰

In de brief aan de gemeenteraad wees de burgemeester erop dat een toegankelijkheid van 100% – zoals de Kieswet voorschrijft – niet mogelijk was. Ze gaf aan dat de gemeente niet overal kon voldoen aan de strenge landelijke eisen van toegankelijkheid, vanwege de inrichting en beschikbaarheid van stembureaus en de ruimtelijke inrichting van Amsterdam.⁴¹ In de communicatie naar de gemeenteraad hanteerde de burgemeester – net als bij voorgaande verkiezingen – de indeling naar drie categorieën van toegankelijkheid. Met deze indeling bracht de burgemeester de raad op de hoogte van hoe het ervoor stond met de toegankelijkheid. De laatste brief vermeldt dat ongeveer 80% van de stemlocaties voor iedereen toegankelijk was; 16% procent was met enige hulp toegankelijk en 4% was niet toegankelijk voor mensen met een fysieke beperking.⁴² Deze percentages komen overeen met de lijst van stemlocaties die de gemeente intern hanteerde. Tegelijkertijd hebben we in hoofdstuk 14 laten zien dat het percentage toegankelijke locaties niet overeenkomt met onze observaties.

Naast informatie over afstand tot en toegankelijkheid van stemlocaties, staat in de informatievoorziening dat de gemeente probeerde om de stembureaus weer 'terug te brengen' naar buurthuizen en verpleegthuizen. Dit zijn locaties die vanuit hun functie veelal toegankelijk zouden moeten zijn. De burgemeester heeft ook mbo-scholen verzocht om mee te doen als stembureau.

Ten slotte informeerde de burgemeester de raad over de bredere aandacht die de gemeente tijdens de verkiezingen had voor mensen met een beperking. Zo lichtte de burgemeester het eerste dovenstembureau uit als nieuw initiatief.⁴³ In de evaluatie van de verkiezingen voor de Tweede Kamer, die als bijlage is meegestuurd aan de gemeenteraad, stonden ook een aantal specifieke initiatieven, zoals een stem-mal en audio-ondersteuning (soundbox) voor blinden en slechtzienden.⁴⁴

17.2 Conclusie informatievoorziening aan de gemeenteraad

De raad is tijdig geïnformeerd over de toegankelijkheid van de stemlocaties, aangezien dit voorafgaand aan de verkiezingen gebeurde. Dit vinden we een verbetering ten opzichte van de informatievoorziening over toegankelijkheid bij voorgaande verkiezingen. In haar informatievoorziening sluit de burgemeester aan bij het pas toe of leg uit-principe uit de Kieswet, door aan de raad te verduidelijken dat niet alle stemlocaties in Amsterdam toegankelijk zijn en door uitleg te geven over de oorzaken hiervan.

Uitgaande van de eigen classificatie van de gemeente en de interne data daarover is de raad juist geïnformeerd over de aantallen en percentages stemlocaties per classificatie. Tegelijkertijd is uit onze observaties duidelijk geworden dat A-locaties op verkiezingsdag in de praktijk lang niet altijd toegankelijk waren voor mensen met een lichamelijke beperking. Uitgaande van de realiteit op verkiezingsdag had de informatie aan de gemeenteraad een veel lager percentage toegankelijke stemlocaties moeten bevatten.

De raad is geïnformeerd dat het niet haalbaar zou zijn om voor iedereen een stembureau binnen maximaal vijfhonderd meter te realiseren. Dit zou lastig zijn aan de randen en uithoeken van de stad. Wat de burgemeester met "randen/uithoeken" bedoelt, laat ruimte voor interpretatie. Uit onze analyse blijken deze 'randen' op verschillende plekken erg breed te zijn. We zien bovendien dat afstanden van meer dan vijfhonderd meter soms ook voorkomen in centrale stadsdelen. In totaal woont 13% van het aantal stemgerechtigden verder dan vijfhonderd meter van een stemlocatie. Op basis hiervan vinden we dat de raad niet geheel volledig is geïnformeerd.

Onderzoeksverantwoording

[De onderzoeksopzet](#) die we publiceerden bij aanvang van dit onderzoek beschrijft de aanleiding, het doel, de context, de afbakening en globale aanpak van het onderzoek.

De data en methoden die we hebben gebruikt om te komen tot onze bevindingen, lichtten we toe in paragraaf 8.2. Wanneer nodig hebben we op specifieke onderwerpen onze analyses nader toegelicht in de paragrafen waarin deze onderwerpen beschreven staan. De tabellen met uitkomsten van de observaties, enquête en vergelijking tussen 2019 en 2024 staan in bijlagen 1, 2 en 3, respectievelijk.

Het team dat bij dit onderzoek betrokken was, staat in onderstaande tabel.

Onderzoeksteam	
Directeur	Annelies Daalder
Onderzoekers	Carolien de Blok (projectleider)
	Esther Fogl
	Wouter Schakel
	Aan het veldwerk op verkiezingsdag werd door nagenoeg de gehele rekenkamer meegewerkt.

Bijlagen

Bijlage 1 - Observaties van stembureaus

Twee dagen voorafgaand aan de verkiezingsdag is het team getraind in het uitvoeren van de observaties. De training betrof een toelichting op het onderzoek en de drie onderdelen van toegankelijkheid (bereikbaarheid, betreedbaarheid en bruikbaarheid), het gezamenlijk doorlopen van de gehele checklist en praktische uitleg over het meten en beoordelen van individuele criteria.

De voorzitters van stembureaus zijn door de gemeente Amsterdam geïnformeerd over ons onderzoek tijdens een training voor stembureauleden. Tijdens de training is medegedeeld dat medewerkers van de rekenkamer langs zouden kunnen komen voor het doen van een observatie.

Op de verkiezingsdag donderdag 6 juni 2024 voerden wij (achttien medewerkers van de Rekenkamer Amsterdam) de observaties van de stembureaus uit. Elke medewerker werkte individueel en deed de observatie ter plekke aan de hand van de checklist. De medewerker maakte zich allereerst bekend bij de voorzitter van het stembureau en gaf een korte toelichting over zijn of haar aanwezigheid. Ook gaf de medewerker een flyer af met informatie over het onderzoek. Vervolgens beoordeelde de medewerker bij elk stembureau alle criteria op de checklist en voerde die in, in een digitale applicatie (of eerst op papier en daarna in de digitale applicatie). Van elke locatie werden minimaal twee foto's gemaakt.

Tijdens de verkiezingsdag hielden alle medewerkers contact met elkaar via een groepsapp om eventuele vraagpunten en onduidelijkheden met elkaar te delen, inclusief hoe daar mee om te gaan. Ook trad een medewerker van Cliëntenbelang Amsterdam met kennis van fysieke toegankelijkheid op als vraagbaak. Bij twijfelpunten keek deze medewerker mee aan de hand van foto's om te komen tot een oordeel per criterium.

Tabel B1.1 - Verdeling van stembureaus met classificatie A in stadsdelen, populatie (links) en steekproef (rechts)

Stadsdeel(-gebied)	Totaal stembureaus met classificatie A	Stembureaus met classificatie A in steekproef observaties
Centrum	13%	13%
Nieuw-West	12%	12%
Noord	12%	12%
Oost	17%	16%
Weesp	4%	9%
West	16%	16%
Zuid	19%	16%
Zuidoost	7%	7%
Totaal	<i>100% (N = 331)</i>	<i>100% (N = 129)</i>

Tabel B1.2 – Gemiddeld aantal criteria waar een stemlocatie aan voldoet, per stadsdeel(-gebied)

Stadsdeel(-gebied)	Bereikbaar	Betreedbaar	Bruikbaar	Toegankelijk (totaal)
Nieuw-West	4,4	4,9	4,7	13,9
Noord	4,7	4,7	4,3	13,6
Zuidoost	4,7	4,8	4,0	13,4
Weesp	4,2	5,1	3,8	13,1
Zuid	3,6	5,2	4,0	12,8
West	4,2	4,9	3,5	12,6
Oost	3,4	5,0	4,3	12,6
Centrum	3,9	5,0	3,2	12,1

Tabel B1.3 – Percentage stembureaus met classificatie A dat aan alle cruciale criteria van toegankelijkheid voldoet

Stadsdeel(-gebied)	A-locaties die aan alle cruciale criteria voldoen (%)
Noord	38
Zuid	24
Zuidoost	22
Nieuw-West	20
West	20
Weesp	18
Centrum	18
Oost	15
<i>Totaal</i>	22

In tabellen B1.4 tot en met B1.6 zijn de specifieke indicatoren weergegeven die zijn gebruikt om, respectievelijk, bereikbaarheid, betreedbaarheid en bruikbaarheid te meten. Voor elke indicator is weergegeven voor hoeveel locaties deze is gemeten en welk percentage van de gemeten locaties een “ja” kreeg. Hierachter zit deels de logica van de enquête: zo is de vraag over een hoogteverschil op de route naar de buitendeur alleen ingevuld wanneer daarvoor was aangegeven dat de route *niet* vlak, verhard, vrij van obstakels en hoog is. Daarnaast is er de logica achter elk criterium: zo kan een locatie voldoen aan het eerste criterium van bereikbaarheid als de route vlak en vrij is, maar ook als hoogteverschillen juist zijn overbrugd. We hebben deze logica's hier niet in alle complexiteit weergegeven. Alsnog geven deze tabellen een beeld van de concrete metingen die de basis vormen van de criteria zoals wij die in de tekst presenteren.

Tabel B1.4 - Indicatoren van bereikbaarheid

Criterion/indicator	Ja (%)	N
1. De route naar de entree deur is vlak, verhard of bij een hoogteverschil van meer dan 2 cm is een correcte overbrugging aangebracht. Dit betekent niet te steil, zit goed vast, weersbestendig en buigt niet door.	79	129
De route is vlak, verhard, vrij van obstakels en de vrije doorgangsbreedte is overal minimaal 180 cm.	56	129
Er is een hoogteverschil (> 2 cm) op de route naar de buitendeur.	51	57
Er is een overbrugging aanwezig/aangebracht bij het hoogteverschil.	79	29
De overbrugging is minimaal 120 cm breed.	77	22
De hellingshoek van de overbrugging voldoet aan de regels. ⁱⁱ	32	22
De overbrugging zit goed vast, buigt niet door, en is van/bedekt met anti slip materiaal.	96	23
Er zit een afrijbeveiliging aan de overbrugging (zoals opstaande rand, leuning of botsrand).	39	23
De overbrugging is langer is dan 150 cm.	70	23
Er is een vlakke uitrustplek (midden) op de overbrugging.	31	16
2. De route naar de entreedeur is voldoende breed en hoog.	84	129
De route is vlak, verhard, vrij van obstakels en de vrije doorgangsbreedte is overal minimaal 180 cm.	56	129
Is er een (plaatselijke) vernauwing op de route tot de buitendeur waardoor de vrije doorgangsbreedte smaller is dan 180 cm?	70	56

ⁱⁱ Dit is een samengestelde indicator. We hebben op locatie de lengte en hoogte van de overbrugging gemeten. Vervolgens hebben we die getoetst aan de hand van de volledige normen van PBTconsult. Zie PBTconsult, *Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus, naslagwerk* (p. 33), <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/brochures/2020/09/30/criteria-integrale-toegankelijkheid-stembureaus>, geraadpleegd op 10 juni 2024.

criterium/indicator	Ja (%)	N
De vernauwing voldoet aan de regels. ^{lii}	59	39
De vrije doorgangshoogte van de route tot de buitendeur is overall minimaal 230 cm.	97	129
3. Er is een aanduiding aanwezig met stembureau of stemlokaal.	93	129
4. De aanduiding is duidelijk zichtbaar en goed leesbaar.	9	129
De aanduiding is vanaf 20 meter afstand duidelijk zichtbaar (i.e. van de omgeving en andere aanduidingen te onderscheiden).	88	120
De aanduiding is goed leesbaar (i.e. letters zijn minimaal 25 cm hoog en/of leesbaar vanaf 5 meter afstand).	9	120
5. Er is een GPA aanwezig binnen 100 m van de entree die juist is uitgevoerd, mits deze er volgens de classificatie zou moeten zijn.	67	129
Stembureau heeft classificatie A+P. ^{liii}	53	129
Er is een openbare (i.e. niet op kenteken) gehandicaptenparkeerplaats aanwezig binnen ±100 m van de entree.	51	69
De gehandicaptenparkeerplaats is juist uitgevoerd.	77	35
6. Kiezers kunnen veilig van de parkeerplaats op de stoep komen (er zijn geen hoogteverschillen of die zijn goed overbrugd).	72	129
Er is een hoogteverschil (> 2 cm) tussen de parkeergelegenheid en het trottoir.	46	129
Er is binnen 50 meter van de parkeergelegenheid een overbrugging aanwezig voor het hoogteverschil (bijv. schuin aflopende stoeprand of tijdelijk aangebrachte 'helling').	86	59
De overbrugging is minimaal 120 cm breed.	92	50
De hellingshoek van de overbrugging voldoet aan de regels. ^{liv}	46	50
De overbrugging zit goed vast, buigt niet door, en is van/bedekt met anti slip materiaal.	100	50

^{lii} Dit is ook een samengestelde indicator. We hebben op locatie de lengte en breedte van de vernauwing gemeten. Vervolgens hebben we die getoetst aan de hand van de volledige normen van PBTconsult. Zie PBTconsult, *Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus, naslagwerk* (p. 34), <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/brochures/2020/09/30/criteria-integrale-toegankelijkheid-stembureaus>, geraadpleegd op 10 juni 2024.

^{liii} Deze indicator hebben we niet op locatie gemeten maar is afkomstig uit de interne lijst van stembureaus van de gemeente (zie hoofdstuk 16).

^{liv} Dit is een samengestelde indicator, net als de hellingshoek op de route naar het stembureau (zie bovenstaand).

Tabel B1.5 - Indicatoren van betreedbaarheid

criterium/indicator	Ja (%)	N
1. De buitendeur voldoet aan de toegankelijkheidseisen (de buitendeur is breed genoeg (85 cm), er is voldoende opstelruimte, juiste openingshoek en de deur is niet te zwaar).	75	129
Welk deurtype is de buitendeur? (Hier is het percentage automatische of open deuren weergegeven.)	93	129
De vrije ruimte voor en achter de deur is ≥ 210 cm x 210 cm (opstelruimte).	78	9
De buitendeur kan met twee vingers open getrokken of geduwd worden.	56	9
De vrije doorgangsbreedte van de buitendeur is ≥ 85 cm.	87	129
De vrije doorgangshoogte van de buitendeur is ≥ 210 cm.	91	129
Is het een draaideur?	5	129
In de compartimenten van de draaideur is genoeg (manoeuvreer)ruimte voor een rolstoel (90 cm x 120 cm).	67	6
De openingshoek van de deur is minstens 90 graden (haakse hoek) als deze open gedraaid is.	93	123
2. Er zijn geen obstakels bij de buitendeur (drempels die niet of niet goed zijn overbrugd, roosters met te grote gaten).	69	129
De deur-drempelhoogte (t.o.v. straat/vloer niveau) is ≤ 2 cm.	60	129
Er is een goed verankerde drempeloverbrugging aanwezig die het hoogteverschil terugbrengt tot maximaal 2 cm.	39	51
Er is een rooster of rubbermat met gaten voor de buitendeur aanwezig.	13	129
Het rooster/de rubbermat met gaten is afgedekt.	12	17
De gaten in het rooster/de rubbermat zijn kleiner dan 2x2 cm.	20	15
Het rooster / de rubbermat met gaten is afgedekt met stevig, weersbestendig en goed verankerd materiaal.	0	2
3. De route vanaf de buitendeur naar de stemruimte is vrij van obstakels en breed genoeg.	88	129
Moeten kiezers een route afleggen tussen de buitendeur en de (deur van de) stemruimte?	82	129
De route is vlak en vrij van obstakels en de vrije doorgangsbreedte is overal minimaal 180 cm (m.u.v. deuren).	50	106
Er is een hoogteverschil (> 2 cm) op de route tussen de entree en de stemruimte (m.u.v. deurdrempels).	34	53

criterium/indicator	Ja (%)	N
Er is een hellingbaan als overbrugging aanwezig/aangebracht bij het hoogteverschil	17	18
De overbrugging is minimaal 120 cm breed.	33	3
De hellingshoek van de overbrugging voldoet aan de regels. ^{lv}	0	3
De overbrugging zit goed vast, buigt niet door, en is van/bedekt met anti slip materiaal.	100	3
Er zit een afrijbeveiliging aan de overbrugging (zoals opstaande rand, leuning of botsrand).	33	3
De overbrugging is langer is dan 150 cm.	67	3
Er is een vlakke uitrustplek (midden) op de overbrugging.	0	2
Er is een andersoortige overbrugging van het hoogteverschil aanwezig (bijv. lift of hefplateau, niet een trap).	87	15
Is er een (plaatselijke) vernauwing op de route waardoor de vrije doorgangsbreedte smaller is dan 180 cm?	66	53
De vernauwing voldoet aan de regels. ^{lvi}	66	35
4. Tussendeuren voldoen aan de toegankelijkheidseisen (breed genoeg, voldoende opstelruimte, niet te zwaar en geen/overbrugde drempels).	81	129
Is/zijn er tussendeur(en) aanwezig op de route naar de stemruimte?	61	106
Welk deurtype is (zijn) de tussendeur(en)? (Hier is het percentage automatische of open deuren weergegeven.)	88	65
De vrije ruimte voor en achter de handbediende deur(en) is \geq 210 cm x 210 cm (opstelruimte).	63	8
De handbediende deur(en) kan (kunnen) met twee vingers open getrokken of geduwd worden.	50	8
De vrije doorgangsbreedte van de deur(en) is \geq 85 cm.	82	65
De vrije doorgangshoogte van de deur(en) is \geq 210 cm.	83	65
Is er een draaideur op de route in het gebouw?	0	65
De openingshoek van de deur(en) is minstens 90 graden (haakse hoek) als ze open gedraaid zijn.	98	65
De deur-drempelhoogtes (t.o.v. vloer niveau) is (zijn) \leq 2 cm.	92	65

^{lv} Dit is een samengestelde indicator, net als de hellingshoek op de route naar het stembureau (zie bovenstaande tekst en voetnoot bij tabel B1.4).

^{lvi} Dit is een samengestelde indicator, net als de vernauwing buiten het stembureau (zie bovenstaande tekst en voetnoot bij tabel B1.4).

criterium/indicator	Ja (%)	N
Er is (overal) een goed verankerde drempeloverbrugging aanwezig die het hoogteverschil terugbrengt tot maximaal 2 cm.	80	5
5. De route tussen de buitendeur en de stemruimte is duidelijk aangegeven.	92	129
Moeten kiezers een route afleggen tussen de buitendeur en de (deur van de) stemruimte?	82	129
De route tussen de ingang van het stemgebouw en de stemruimte is duidelijk aangegeven.	91	106
6. Op de route van de buitendeur naar de stemruimte liggen geen losse kokos/rubberringmatten of losse (niet afgeplakte) vloerbescherming	90	129
Op de route tussen de buitendeur en de stemruimte liggen losse kokosmatten, rubber(ring)matten en/of hoogpolige matten.	5	129
De randen van aangebrachte vloerbescherming (vloerbedekking, afdekplaten, afdekkarton, e.d.) zijn over de volle lengte deugdelijk afgeplakt (N.V.T. = 84%).	7	129

Tabel B1.6 - Indicatoren van bruikbaarheid

criterium/indicator	Ja (%)	N
1. De deur van de stemruimte voldoet aan de toegankelijkheidseisen.	79	129
Heeft de stemruimte een deur?	61	129
Welk deurtype is de deur van de stemruimte? (Hier is het percentage automatische of open deuren weergegeven.)	94	79
De vrije ruimte voor en achter de deur is ≥ 210 cm x 210 cm (opstelruimte).	60	5
De deur van de stemruimte kan met twee vingers open getrokken of geduwd worden.	80	5
De vrije doorgangsbreedte van de deur is ≥ 85 cm.	86	79
De vrije doorgangshoogte van de deur is ≥ 210 cm.	85	79
Is de deur van de stemruimte een draaideur?	3	79
In de compartimenten van de draaideur is genoeg (manoeuvrer)ruimte voor een rolstoel (90 cm x 120 cm).	50	2
De openingshoek van de deur is minstens 90 graden (haakse hoek) als deze open gedraaid is.	91	77
De deur-drempelhoogte (t.o.v. vloer niveau) is ≤ 2 cm.	87	79
Er is een goed verankerde drempeloverbrugging aanwezig die het hoogteverschil terugbrengt tot maximaal 2 cm.	50	10
2. De route in de stemruimte voldoet aan de toegankelijkheidseisen.	70	129
De vloer in het stemlokaal is vlak, verhard en vrij van obstakels.	87	129
De randen van aangebrachte vloerbescherming (vloerbedekking, afdekplaten, afdekkarton, e.d.) zijn over de volle lengte deugdelijk afgeplakt (N.V.T. = 75%).	12	129
De vrije doorgangsbreedte in het stemlokaal is ≥ 120 cm.	88	129
Na de kiestafel (i.e. waar je je stempas inlevert) is er een vrije draaicirkel van ≥ 150 cm in diameter.	96	129
Tussen het stemhokje en de stembus is er een vrije draaicirkel van ≥ 150 cm in diameter.	97	129
De vrije ruimte voor/naast de stembus is ≥ 150 cm breed (opstelruimte).	96	129
3. Er zijn stoelen aanwezig en minimaal 1 op de 5 stoelen is voorzien van armleuningen.	77	129
Er zijn stoelen in de stemruimte aanwezig, waarop kiezers kunnen plaatsnemen.	95	129

criterium/indicator	Ja (%)	N
Minimaal 1 op de 5 stoelen heeft armleuningen.	81	122
4. Er is een kandidatenlijst aanwezig in de stemruimte, die goed zichtbaar (niet te hoog) en leesbaar (niet op doorzichtig glas) is.	50	129
De kandidatenlijst is in de stemruimte aanwezig.	78	129
De bovenkant van de kandidatenlijst hangt lager dan 180 cm.	76	101
De kandidatenlijst hangt op doorzichtig glas.	18	101
5. Er is een leesloep zichtbaar op de kiestafel aanwezig, met werkende verlichting.	61	129
De leesloep is zichtbaar op de kiestafel (i.e. waar je je stempas inlevert) aanwezig.	84	129
De leesloep is uitgevoerd met verlichting.	97	129
De leesloep is operationeel.	71	129
6. Er is een stemhokje met een juist uitgevoerd laag schrijfblad.	57	129
Er is een stemhokje met een laag schrijfblad (= tussen de 75 cm en 1 m hoog).	57	129
Het lage schrijfblad is onderrijdbaar (vrije ruimte van ≥ 70 cm hoog en ≥ 70 cm breed).	100	74

Bijlage 2 - Uitkomsten van de enquête onder voorzitters

Tabel B2.1 - Verdeling van stembureaus in stadsdelen, populatie (links) en enquête (rechts)

Stadsdeel(-gebied)	Totaal stembureaus	(Plv.) voorzitters in steekproef enquête
Centrum	13%	14%
Nieuw-West	13%	15%
Noord	13%	11%
Oost	16%	16%
Weesp	3%	3%
West	15%	16%
Zuid	19%	18%
Zuidoost	8%	6%
Totaal	<i>100% (N = 419)</i>	<i>100% (N = 322)</i>

De uitkomsten van de gesloten vragen van de enquête zijn weergegeven in tabellen B2.2 tot en met B2.17. Er is één tabel per vraag. De titel van elke tabel bevat de enquêtevraag en het totaal aantal respondenten dat de vraag heeft beantwoord. De cijfers in de tabellen zijn het percentage respondenten dat een bepaalde optie heeft geselecteerd. In de meeste gevallen zijn deze percentages apart weergegeven voor alle respondenten en de respondenten die aangaven dat zij (plv.) voorzitter waren van een A-locatie.

Tabel B2.2 - Als welk type stemlocatie heeft de gemeente Amsterdam uw stembureau beoordeeld? (N = 322)

Type	Percentage
A	30
A + P	24
B	2
B + P	2
C	2
Weet ik niet	40

Tabel B2.3 – Wat deed zich voor bij de bereikbaarheid van uw stemlocatie? (N = 322; meerdere opties mogelijk)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
De aanduiding op de openbare weg was niet goed zichtbaar/leesbaar.	6	4
Er was geen gehandicaptenparkeerplaats.	19	18
De aanwezige gehandicaptenparkeerplaats was niet of nauwelijks beschikbaar.	4	5
Obstakels tussen weg en buitendeur waren niet of moeilijk te overbruggen.	6	5
De buiten aangebrachte tijdelijke voorziening(en) was (waren) niet geschikt.	2	1
De buiten aangebrachte tijdelijke voorziening(en) ging(en) kapot.	0	0
De bereikbaarheid voor kiezers met een lichamelijke beperking was goed.	68	71
Iets anders, namelijk...	4	3

Tabel B2.4 - Wat deed zich voor bij de betreedbaarheid van uw stemlocatie? (N = 322; meerdere opties mogelijk)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
Weinig vrije opstelruimte voor rolstoelers bij de buitendeur.	4	1
Weinig vrije opstelruimte voor rolstoelers bij een tussendeur.	4	3
Zware buitendeur.	5	3
Zware tussendeur(en).	2	0
De openingshoek van de buitendeur was minder dan 90 graden.	2	1
De openingshoek van 1 of meerdere tussendeuren was minder dan 90 graden.	2	1
Geen drempeloverbrugging bij de buitendeur.	7	6
Geen drempeloverbrugging bij 1 of meerdere tussendeuren.	3	3
Roosters bij de buitendeur waren niet (goed) afgedekt.	1	1
Matten en/of andersoortige vloerbescherming lagen los.	3	2
De aangebrachte tijdelijke voorziening(en) was (waren) niet geschikt.	1	1
De aangebrachte tijdelijke voorziening(en) ging(en) kapot.	1	1
De betreedbaarheid van de stemlocatie was goed.	74	80
Iets anders, namelijk...	6	3

Tabel B2.5 - Wat deed zich voor bij de bruikbaarheid van de stemruimte en het stemhokje? (N = 322; meerdere opties mogelijk)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
Krappe manoeuvreerruimte bij de stemtafel.	5	3
Krappe manoeuvreerruimte bij het stemhokje.	5	3
Weinig stoelen aanwezig in de stemruimte.	4	2
Geen laag schrijfbld aanwezig.	0	0
Het was lastig om het schrijfbld te verlagen.	1	0
Het lage schrijfbld was niet onderrijdbaar met een rolstoel.	1	2
De leesloep was afwezig/kwijt.	0	0
De lamp in de leesloep was kapot.	1	1
De bruikbaarheid van de stemruimte en het stemhokje was goed.	85	88
Iets anders, namelijk...	4	3

Tabel B2.6 - Zijn er gedurende de verkiezingsdag nog aanpassingen gedaan aan uw stemlocatie/-bureau vanwege de toegankelijkheid? (N = 322)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
Nee	89	86
Ja	11	14

Tabel B2.7 - Welke (tijdelijke) voorzieningen zijn er bij of in uw stemlocatie aangebracht voor blinden en/of slechtzienden? (N = 322; meerdere opties mogelijk)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
Stemmal en soundbox waren aanwezig.	4	3
Buiten de stemlocatie zijn geleidelijnen aangebracht, die leiden naar de ingang.	0	0
In de stemlocatie zijn geleidelijnen aangebracht die leiden naar het stemlokaal.	1	1
Een leesloep was goed zichtbaar op de kietafel aanwezig.	70	72
De stembussen zijn in braille gemarkeerd.	0	1

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
Traptreden zijn goed zichtbaar gemarkeerd.	1	1
Er zijn geen voorzieningen voor blinden en slechtzienden aangebracht	27	24
Anders, namelijk...	3	3

Tabel B2.8 - Bent u in zijn algemeenheid tevreden over de toegankelijkheid van uw stembureau? (N = 322)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
Nee	9	7
Ja	91	93

Tabel B2.9 - Hebben kiezers met een lichamelijke, visuele, auditieve of verstandelijke beperking gebruikgemaakt van uw stembureau? (N = 322)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)	B/C (%)
Nee	16	16	5
Ja	77	78	90
Weet ik niet	6	6	5

Tabel B2.10 - Welke groep kiezers met een beperking heeft het meest gebruikgemaakt van uw stembureau? (N = 249)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
Kiezers met een motorische lichamelijke beperking (in een rolstoel, met een looprek, met een rollator of in een scootmobiel)	78	80
Kiezers met een visuele beperking (met een geleidehond of met een taststok)	12	12
Kiezers met een gehoorbeperking	2	2
Kiezers met een verstandelijke of andere beperking waardoor basisvaardigheden lastig zijn	6	5
Anders, namelijk...	1	1

Tabel B2.11 - Wat was ongeveer de omvang van de groep kiezers met een beperking die het meest gebruikgemaakt heeft van uw stembureau? (N = 249)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
1-10	69	68
10-25	22	22
25-50	6	5
Meer dan 50	3	4

Tabel B2.12 - Aan ongeveer hoeveel kiezers met een beperking hebben u en de leden van uw stembureau in totaal hulp verleend? (N = 249)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
1-2 kiezers	37	35
3-5 kiezers	33	35
6-10 kiezers	12	11
10-25 kiezers	5	5
> 25 kiezers	2	1
Geen	11	13

Tabel B2.13 - Aan welke groep kiezers met een beperking hebben u en de leden van uw stembureau het vaakst hulp verleend? (N = 221)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
Kiezers met een rollator of looprek	28	29
Kiezers in een rolstoel	24	21
Kiezers in een scootmobiel	8	10
Kiezers met een visuele beperking	26	29
Kiezers met een auditieve beperking	3	3
Weet ik niet	7	7
Kiezers met een andere beperking, namelijk...	5	3

Tabel B2.14 - Was er een bruikbare leesloop aanwezig? (N = 322)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
Nee	0,3	0,6
Ja	99,7	99,4

Hoe vaak is de leesloop ongeveer gebruikt? (N = 320)

- Voor alle respondenten: gemiddelde is 2,4; in 28% van de gevallen is de leesloop niet gebruikt.
- Voor A(+P)-locaties: gemiddelde is 2,7; in 26% van de gevallen is de leesloop niet gebruikt.

Tabel B2.15 - Hebben kiezers met een lichamelijke beperking of hun begeleiders bij u (of andere leden van uw stembureau) knelpunten of problemen met toegankelijkheid gemeld? (N = 322)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
Nee	88	92
Ja	7	5
Weet ik niet/N.V.T.	5	3

Tabel B2.16 - Hebben kiezers met een verstandelijke of andersoortige beperking of hun begeleiders bij u (of andere leden van uw stembureau) knelpunten of problemen met toegankelijkheid gemeld? (N = 322)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
Nee	89	91
Ja	4	2
Weet ik niet/N.V.T.	7	7

Tabel B2.17 - Zou er qua toegankelijkheid van uw stembureau iets moeten worden aangepast voor een volgende verkiezing? (N = 322)

Keuze	Alle (%)	A(+P) (%)
Nee	70	75
Ja	30	25

Bijlage 3 - Uitkomsten van de vergelijking 2019-2024

Tabel B3.1 - Verschil in bereikbaarheid tussen 2019 en 2024 (cijfers zijn procentpunten van verschillen; statistisch significante verschillen zijn gemarkeerd met een asterisk)

Vergelijkbare criteria bereikbaarheid	Verschil
<i>Cruciaal</i>	
1. De route naar de ingang van de stemlocatie is vlak of hoogteverschillen zijn correct overbrugd.	-3
2. De route naar de ingang van de stemlocatie is overal minstens 120 cm breed.	+2
<i>Wenselijk</i>	
3. De aanduiding van de stemlocatie is aanwezig.	-13
4. Er is binnen 100 meter een GPA.	-28*

Tabel B3.2 - Verschil in betreedbaarheid tussen 2019 en 2024 (cijfers zijn procentpunten van verschillen; statistisch significante verschillen zijn gemarkeerd met een asterisk)

Vergelijkbare criteria betreedbaarheid	Verschil
<i>Cruciaal</i>	
1. De buitendeur voldoet aan de toegankelijkheidseisen.	-10
2. Er zijn geen obstakels bij de buitendeur.	-11
3. De route tussen de buitendeur en de stemruimte is duidelijk aangegeven.	-3
4. De route tussen de buitendeur en de stemruimte is breed genoeg en vrij van obstakels.	4
5. Tussendeuren voldoen aan de toegankelijkheidseisen.	-17
<i>Wenselijk</i>	
6. Op de route van de buitendeur naar de stemruimte liggen geen losse matten of losse vloerbescherming.	+16

Tabel B3.3 - Verschil in bruikbaarheid tussen 2019 en 2024 (cijfers zijn procentpunten van verschillen; statistisch significante verschillen zijn gemarkeerd met een asterisk)

Vergelijkbare criteria bruikbaarheid	2024
<i>Cruciaal</i>	
1. De deur van de stemruimte voldoet aan de toegankelijkheidseisen.	-25*
2. De route in de stemruimte voldoet aan de toegankelijkheidseisen.	-2
<i>Wenselijk</i>	
3. Er zijn stoelen aanwezig in de stemruimte, waarvan minimaal een op de vijf met armleuning.	+44*
4. Er is een laag schrijfbled aanwezig in het stemhokje dat onderrijdbaar is.	-35*
5. De leesloep is zichtbaar aanwezig.	+16

Eindnoten

- 1 PBTconsult, *Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus*, september 2020.
- 2 Gemeente Amsterdam, *Stembureaus in Amsterdam*, <https://stembureaus.amsterdam.nl/map>, geraadpleegd op 1 juni 2024.
- 3 PBTconsult, *Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus*, september 2020.
- 4 Gemeente Amsterdam, Raadsinformatiebrief *Tweede Kamer verkiezingen 2021*, 10 november 2020. p. 1; Gemeente Amsterdam, Raadsinformatiebrief *Vorbereidingen Europese verkiezingen en Amsterdamse referendum*, 20 maart 2024.
- 5 Gemeente Amsterdam, *Amsterdam werkt aan toegankelijkheid. Iedereen doet mee! Voorgangsrapportage toegankelijkheid 2022*, p. 41.
- 6 Interview belangenorganisatie, 22 mei 2024.
- 7 Interview ambtelijke organisatie, 24 april 2024.
- 8 Interview ambtelijke organisatie, 24 april 2024.
- 9 Interview ambtelijke organisatie, 24 april 2024.
- 10 Interview ambtelijke organisatie, 24 april 2024.
- 11 Aanvullende informatie ambtelijke organisatie per mail, 27 april 2024.
- 12 Gemeente Amsterdam, *Reactie op nota van bevindingen Toegankelijkheid van stemlokalen*, 29 augustus 2024.
- 13 Gemeente Amsterdam, *Reactie op nota van bevindingen Toegankelijkheid van stemlokalen*, 29 augustus 2024.
- 14 Gemeente Amsterdam, *Reactie op nota van bevindingen Toegankelijkheid van stemlokalen*, 29 augustus 2024.
- 15 Interview ambtelijke organisatie, 24 april 2024.
- 16 Interview belangenorganisatie, 22 mei 2024.
- 17 Interview ambtelijke organisatie, 24 april 2024.
- 18 Interview ambtelijke organisatie, 24 april 2024; Interview belangenorganisatie, 22 mei 2024.
- 19 Gemeente Amsterdam, Raadsinformatiebrief *Vorbereidingen Europese verkiezingen en Amsterdamse referendum*, 20 maart 2024. p. 2.
- 20 Gemeente Amsterdam, *Reactie op nota van bevindingen Toegankelijkheid van stemlokalen*, 29 augustus 2024.
- 21 Gemeente Amsterdam, Raadsinformatiebrief *Vorbereidingen Europese verkiezingen en Amsterdamse referendum*, 20 maart 2024. p. 2.

- 22 Gemeente Amsterdam, *Reactie op nota van bevindingen Toegankelijkheid van stemlokalen*, 29 augustus 2024.
- 23 Gemeente Amsterdam, Raadsinformatiebrief *Vorbereidingen Europese verkiezingen en Amsterdamse referendum*, 20 maart 2024.
- 24 Gemeente Amsterdam, *Maps Data (Postcode6 punten MRA)*, https://maps.amsterdam.nl/open_geodata/, geraadpleegd op 1 juni 2024.
- 25 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Kerncijfers per postcode*, <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/nederland-regionaal/geografische-data/gegevens-per-postcode>, geraadpleegd op 1 juni 2024. Als best mogelijke benadering van het aantal kiesgerechtigde bewoners gebruiken we het aantal bewoners van vijftien jaar of ouder. Voor postcodes met nul tot en met vier bewoners onder de vijftien jaar imputeren we dit aantal als twee. De correlatie tussen het totaal aantal bewoners en het aantal bewoners van vijftien jaar of ouder is gelijk aan 0,996 over alle postcodes. De resultaten zijn daardoor vrijwel identiek als we het totaal aantal bewoners gebruiken in onze berekeningen.
- 26 Gemeente Amsterdam, Raadsinformatiebrief *Vorbereidingen Europese verkiezingen en Amsterdamse referendum*, 20 maart 2024.
- 27 Gemeente Amsterdam, *Reactie op nota van bevindingen Toegankelijkheid van stemlokalen*, 29 augustus 2024.
- 28 PBTconsult, *Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus*, september 2020, p. 19.
- 29 PBTconsult, *Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus, naslagwerk*, september 2020, p. 31.
- 30 PBTconsult, *Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus, naslagwerk*, september 2020, p. 23.
- 31 Gemeente Amsterdam, Raadsinformatiebrief *Vorbereidingen Europese verkiezingen en Amsterdamse referendum*, 20 maart 2024; Interview gemeente Amsterdam, 24 april 2024; Interview belangenorganisatie, 22 mei 2024.
- 32 Interview gemeente Amsterdam, 24 april 2024.
- 33 PBTconsult, *Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus, naslagwerk*, september 2020, p. 17.
- 34 Rekenkamer Metropool Amsterdam, *Toegankelijkheid van stemlocaties (2019)*, <https://www.rekenkamer.amsterdam.nl/onderzoek/toegankelijkheid-van-stemlocaties/>, geraadpleegd op 24 juli 2024.
- 35 Interview belangenorganisatie, 22 mei 2024.
- 36 Gemeente Amsterdam, *Stembureaus in Amsterdam*, <https://stembureaus.amsterdam.nl/map>, geraadpleegd op 1 juni 2024.
- 37 Interview belangenorganisatie, 22 mei 2024.
- 38 Gemeente Amsterdam, *Evaluatie Verkiezingen 2023, verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten Generaal, d.d. 22 november 2023*, 25 januari 2024; Gemeente Amsterdam, Raadsinformatiebrief *Vorbereidingen Europese verkiezingen en Amsterdamse referendum*, 20 maart 2024; Gemeente Amsterdam, Raadsinformatiebrief *Vorbereidingen verkiezingen, update mei 2024*, 22 mei 2024.

39 Gemeente Amsterdam, Raadsinformatiebrief *Vorbereidingen Europese verkiezingen en Amsterdamse referendum*, 20 maart 2024. p. 2.

40 Gemeente Amsterdam, *Reactie op nota van bevindingen Toegankelijkheid van stemlokalen*, 29 augustus 2024.

41 Gemeente Amsterdam, Raadsinformatiebrief *Vorbereidingen verkiezingen, update mei 2024*, 22 mei 2024. p. 2.

42 Gemeente Amsterdam, Raadsinformatiebrief *Vorbereidingen verkiezingen, update mei 2024*, 22 mei 2024, p. 2.

43 Gemeente Amsterdam, Raadsinformatiebrief *Vorbereidingen Europese verkiezingen en Amsterdamse referendum*, 20 maart 2024. p. 1.

44 Gemeente Amsterdam, *Evaluatie Verkiezingen 2023, verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten Generaal, d.d. 22 november 2023*, 25 januari 2024. p. 1.